

TOMÁŠ KLÍR

ROLNICTVO NA POZDNĚ STŘEDOVĚKÉM CHEBSKU

KAROLINUM

Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku

Sociální mobilita, migrace a procesy pustnutí

Tomáš Klír

Recenzovali:

Prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

PhDr. Jan Lhoták, Ph.D.

PhDr. Robert Šimůnek, Ph.D., DSc.

Publikace vznikla za podpory Grantové agentury České republiky v rámci projektů „Vesnická sídliště v Čechách v období pozdně středověkých a raně novověkých proměn“ (GPP405/12/P715), řešeného v letech 2012–2014, a „Krajina středověké Prahy“ (16-20763S), řešeného v letech 2016–2018.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Praha 2020

Redakce Magdaléna Směsíková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

Text © Tomáš Klír, 2020

Coverphoto © ÖNB/Wien Handschriftensammlung, Cod. 3085, fol. 2r, 7r.

ISBN 978-80-246-4559-9

ISBN 978-80-246-4668-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Dance, Tomáškovì a mým rodičům

◄ **Cheb.** Celkový pohled od severozápadu (cca 1935). V pozadí nejvýznamnější sakrální stavba na chebském teritoriu – městský farní kostel sv. Mikuláše.

OBSAH

Poděkování	11
Uživatelská poznámka	12
Zkratky	14
Míry	15
Slovníček	16
I. Obecná východiska	27
1. Úvod	28
2. Terminologie	34
3. Teoretický rámec	40
4. Stav poznání	57
II. Historický kontext a prameny	75
5. Sledované území a historický kontext	77
6. Berní písemnosti	105
III. Sociální instituce a zatížení rolnictva	121
7. Institucionální rámec	123
8. Klasifikace usedlostí	147
9. Kontrola vrchnostenských práv	154
10. Zatížení rolnictva	159
11. Zemská berně	165
12. Pozemková renta	177
13. Vztah mezi zemskou berní a pozemkovou rentou	193
IV. Monetizace a sociální stratifikace	207
14. Peněžní hodnoty, monetizace a úvěrový trh	209
15. Sociálně-ekonomická stratifikace	241
16. Demografická struktura	275
17. Majetkové aktivity chebských měšťanů na venkově	282
V. Sociální mobilita a migrace	291
18. Formulace dílčích otázek a metod	293
19. Kontinuita a stabilita rodinné držby	298

20. Majetkové transfery	314
21. Majetkové transfery a hodnota usedlosti	338
22. Sociálně-ekonomická mobilita RMS a GRMS	342
23. Kolísání berně na téže usedlosti	372
24. Migrace – sociálně-ekonomické aspekty	378
25. Migrační řetězce a dominový efekt	405
26. Městská migrace	408

VI. Sociální interpretace plužin	431
27. Plužiny jako zhmotnění sociálních institucí	433
28. Výpověď chebských plužin	437

VII. Pustnutí jako odraz sociální mobility	467
29. Pustnutí v pozdním středověku	469
30. Procesy pustnutí na Chebsku	486

Shrnutí a závěr	505
Summary and conclusion	517
Archivní prameny	533
Bibliografie	535
Soupis fotografií na předělových stranách	564
Korelační tabulka místních jmen	565
Jmenný rejstřík	579
Věcný rejstřík	584

PODĚKOVÁNÍ

Příprava rukopisu si vyžádala delší dobu, a na tomto místě bych tak rád vyjádřil vděčnost všem, kteří umožnili jeho vznik a rozmanitým způsobem formovali jeho konečnou podobu. První dík patří mé trpělivé rodině a přátelům. Za diskuse a badatelská doporučení jsem zavázán zvláště paní prof. Sheilagh Ogilvieové, paní prof. Haně Pátkové, panu prof. Eduardu Maurovi, panu prof. Mateuszi Golińskému, panu dr. Martinu Musílkovi, panu dr. Wolfgangu Jankovi a panu mgr. Martinu Janovskému. Rukopis by nemohl vzniknout bez kolegiální podpory pracovníků Filozofické fakulty UK, sdružených na archeologických, historických i filologických ústavech, a také vstřícného přístupu pracovníků Státního okresního archivu v Chebu. Velmi děkuji rovněž Nakladatelství Karolinum a paním redaktorkám dr. Adéle Petruželkové a mgr. Magdaléně Smějsíkové.

První fázi výzkumu podpořila Grantová agentura ČR (*Vesnická sídliště v Čechách v období pozdně středověkých a raně novověkých proměn*, GPP405/12/P715). Kapitoly o majetkové aktivitě chebských měšťanů a vztahu města a jeho zázemí vznikaly v rámci dalšího projektu podpořeného Grantovou agenturou ČR (*Krajina středověké Prahy*, 16-20763S). Publikace je interně afiliována k programu Progres Q07 Centrum pro studium středověku Univerzity Karlovy.

UŽIVATELSKÁ POZNÁMKA

Předkládaná studie se informačně opírá zvláště o knižní edici rejstříku chebské zemské berně z roku 1438 a oceňovací knihy z roku 1456 a dále o tabulkový výtah z berních rejstříků z roku 1424 a 1469, který je součástí nepublikovaného rukopisu habilitační práce předložené na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.¹

Literaturu citujeme podle zvyklostí Českého časopisu historického s tím rozdílem, že plnou bibliografickou citaci díla zkracujeme již od jeho první zmínky v poznámkách pod čarou. Na závěr studie totiž připojujeme seznam použitých pramenů a literatury, kde čtenář plnou bibliografickou citaci nalezne. Literatura je uspořádána abecedně podle jmen autorů a názvů prací, nikoliv podle roku vydání.

V textu jsou řazeny tabulky a obrázky, jež jsou průběžně číslovány v rámci kapitol (například obr. 1.1.). Šest obrázků vložených na začátek knihy má jednočíselné označení (např. obr. 1). Přílohy jsou řazeny samostatně a číslovány jsou rovněž průběžně podle kapitol, ke kterým patří. Přílohy nejsou součástí tištěné monografie, ale jsou k dispozici ke stažení na webovém portálu Nakladatelství Karolinum.

Jména lokalit ležících na území České republiky uvádíme v textu v současné úřední podobě (česká jména) a v závorce nebo za lomítkem doplňujeme jejich historická německá jména. Na mapách znázorňujících Chebsko uvádíme naproti tomu německá jména. Korelaci českých a německých jmen lze nalézt v příloze na konci knihy. Pro jména lokalit ležících mimo Českou republiku volíme tradiční české znění, pokud je k dispozici a je vžité (např. Norimberk pro Nürnberg, nikoliv ale archaické Ředvice, nebo dokonce Trhové Radovice pro Marktredwitz). Středověká německá osobní jména počešťujeme (např. Mikuláš Ruduš místo Niclas Rudusch), moderní a normovaná jména nikoliv (např. Wilhelm Heisinger).

Některé pasáže zahrnují transliteraci různých středověkých i novověkých písemností. Pokud není uvedeno jinak, transliterovány byly stejným způsobem jako v případě edice berních knih z roku 1438 a 1456.

Pozdně středověké usedlosti čísluje průběžně v rámci lokalit, a to podle pořadí, v jakém jsou uvedeny v oceňovací knize z roku 1456 (např. Dölitz 2).

1 T. KLÍR a kol., *Knihy*; T. KLÍR, *Sociální mobilita* (nepublikovaný rukopis).

Usedlosti, které v této knize uvedeny nebyly, číslujeme průběžně ve zvláštní řadě, kterou zahajuje písmeno „x“ (např. Dölitz x2).

V dosavadních publikačních výstupech autora mají částečné paralely kap. 3.1–3.3, 7., 14.2–14.7, 19.3 a 22.3 a 30.²

Na obálce jsou zobrazeny iluminace měsíců března a srpna, doprovázející kalendářní část astronomicko-lékařského kompendia, jež je součástí rozsáhlejšího kodexu, uloženého dnes v Rakouské národní knihovně.³ Rukopis je datován do roku 1475 a za místo jeho vzniku lze považovat nejspíše pasovskou, řezenskou, salcburskou nebo brixenskou diecézi.⁴ Zobrazené reálie odpovídají představě, kterou máme o pozdně středověkém Chebsku.

Na chebský venkov čtenáře uvádí na předělových stranách výběr z fotografií pořizených místními amatérskými fotografy mezi lety 1890–1940. Podobně jako středověké písemnosti, i tyto snímky evokují zapomenutý rolnický svět, jenž vzbuzuje touhu po dalším objevování.⁵

2 T. KLÍŘ, *Socioeconomic mobility*; T. KLÍŘ, *Sociálně-ekonomická mobilita*; T. KLÍŘ, *Procesy pustnutí*; T. KLÍŘ a kol., *Knihy*.

3 Österreichische Nationalbibliothek Wien, Handschriftensammlung, Cod. 3085, fol. 2r, 7r.

4 A. BÖHM, *Das Iatromathematische Hausbuch*, zvl. s. 21–22.

5 Z. ČERNÝ, *Příznivé světlo*, s. 129.

ZKRATKY

Ar Cheb	- Státní oblastní archiv Plzeň – Státní okresní archiv Cheb, fond Město Cheb
dt.	- dedít
gr.	- groše (pokud není uvedeno jinak, pražské groše)
GRIMM	- J. GRIMM, <i>Das Deutsche Wörterbuch</i> (srov. literatura)
GRMS	- geneticky provázaná rodinná majetková společenství
Max.	- maximální hodnota
ME	- H. GRADL (ed.), <i>Monumenta Egrana</i> (srov. literatura)
Mg	- Morgen (orné jitro); srov. míry
Min.	- minimální hodnota
Q_{x-y}	- kvocient pustnutí
RMS	- rodinné majetkové společenství
ss	- kopy (zpravidla kopy pražských grošů)
Tgw	- Tagwerk (luční jitro), srov. míry
vév.	- vévodství
[...]	- rozvedení písařských zkratek
<...>	- škrtnutý text
»...«	- plná transliterace pasáže středověké písemnosti

MÍRY

korec	česká míra ssutého obilí, přeneseně i násevková a plošná míra; cca 93,6 litru
kár	Khar, Khor, Kar chebská míra ssutého obilí (cca 3 české korce), přeneseně i násevková a plošná míra 1 kár žita = 297 litrů 1 kár ovsa = 308 litrů
lán	plošná míra; v této studii 60 českých korců (30 německých jiter); cca 18 hektarů
Morgen	orné jitro; cca 0,57 hektaru
Tagwerk	luční jitro; cca 0,57 hektaru

(A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 100–101; R. LANGHAMMER, *Waldsassen*, s. 155; J. STEINER, *Alte Masse*; T. KLÍR a kol., *Knihy*, s. 155–156)

SLOVNÍČEK

Předkládaná studie obsahuje velké množství odborných termínů, které definujeme na prvním místě výskytu nebo tam, kde je to vhodné. Níže čtenář nalezne definici těch termínů, které se opakují nejčastěji nebo nejsou v české literatuře vžité a v této studii je užíváme ve specifickém významu.

- „herberge“ – usedlost drobného držitele půdy nebo bezzemka; v české novověké terminologii by jí odpovídala chalupnická usedlost, domkář nebo zahradník, popř. usedlost venkovského řemeslníka; v této studii překládáme zjednodušeně jako chalupnická usedlost nebo chalupa
- „hof“ – selská usedlost
- „höfel“ – selská usedlost s omezenou pozemkovou výbavou
- nestatkový pozemek – volně disponibilní pozemek, netvořící integrální součást žádné usedlosti
- plužina – rozparcelovaná část hospodářského zázemí určitého sídliště; v užší definici zahrnuje pouze orné plochy, v širší i louky, pastviny a porostliny
- poddanská usedlost – usedlost držená zákupním právem, které zakládalo věcnou závislost rolníka na pozemkové vrchnosti; rolník měl k usedlosti široká věcná práva, včetně dědického práva manželky a potomků, nemohl ji ale dělit
- rolnictvo – primárně zemědělstí producenti, kteří jsou zároveň spotřebiteli svých produktů a využívají především svou vlastní rodinnou práci; jsou zčásti zapojeni do tržních mechanismů, nejsou ale na trhu existenčně závislí, jejich ekonomika je duální – subsistenčně

i tržně orientovaná; nadprodukt je zčásti odčerpáván mimoekonomickými prostředky

- svobodná usedlost – ve studii takto označujeme širokou škálu nepoddanských usedlostí (svobodné a dědičné lenní usedlosti; dědičné lenní usedlosti)
- usedlost – stabilizovaná sociálně-ekonomická jednotka s určitými právy a povinnostmi, zahrnující obytné a hospodářské stavby, dvorovou parcelu, zahradu a pozemky situované v plužině

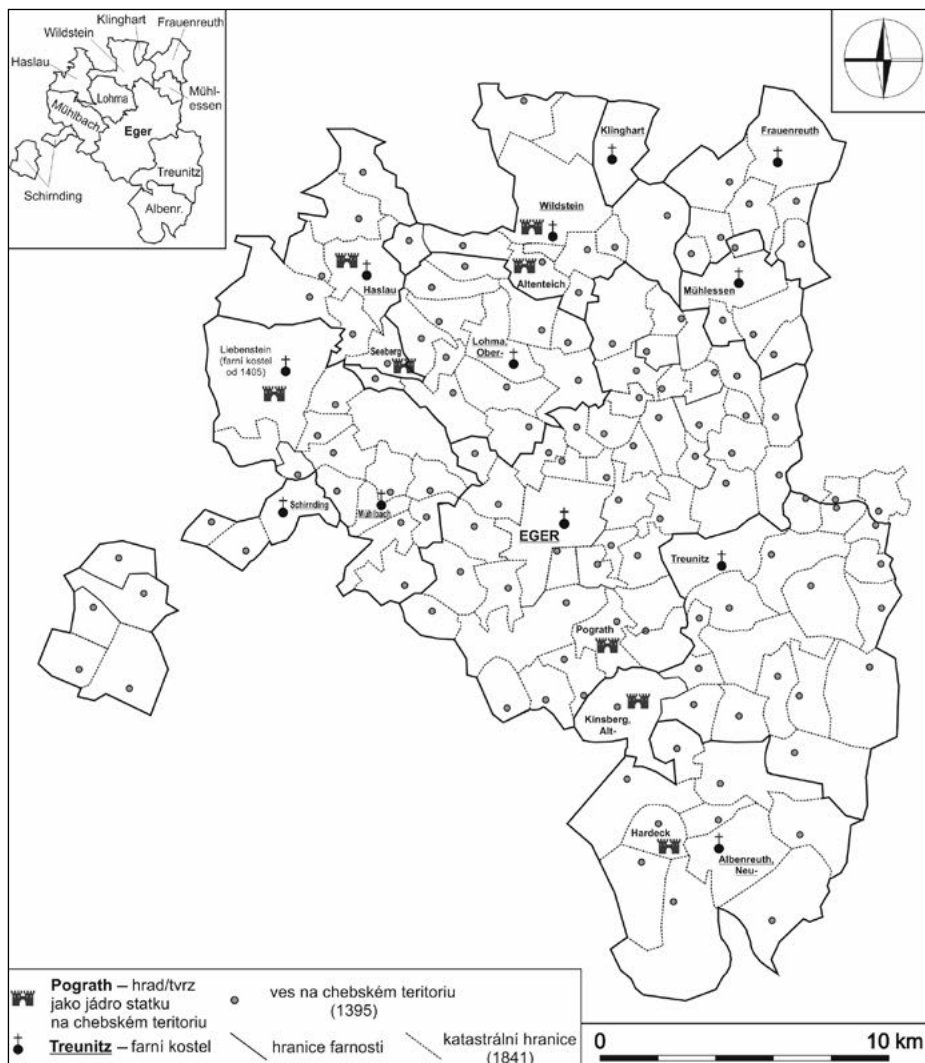

Obrázek 1. Administrativní členění Chebska podle farních obvodů roku 1395

Podle: Ar Cheb, kniha č. 974, *Musterungsbuch der Bauernschaft*.

Poznámka: Znázorněny farní obvody (tj. zároveň obvody zemské vojenské hotovosti). Mimo vlastní chebské teritorium ležela ještě tržní ves Marktredwitz a přilehlé vsi, z nichž byla sice také vybírána zemská berně, nebyly ale součástí chebské vojenské hotovosti.

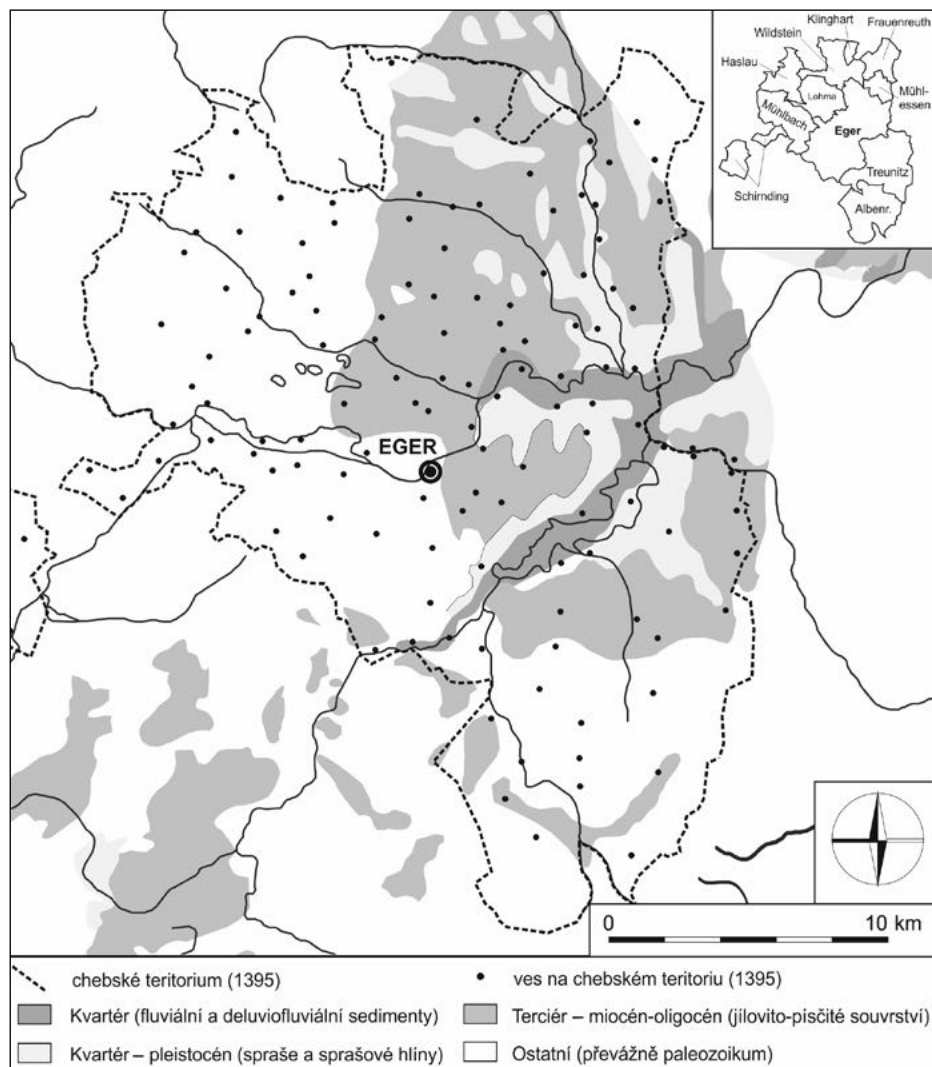
Ves Marktredwitz patřila přímo Chebu.

Obrázek 2. Administrativní členění a farnosti Chebska roku 1395. Doplněna novověká katastrální území (1841) a poloha tvrzí nebo hradů.

Podle: Ar Cheb, kniha č. 974, *Musterungsbuch der Bauernschaft*.

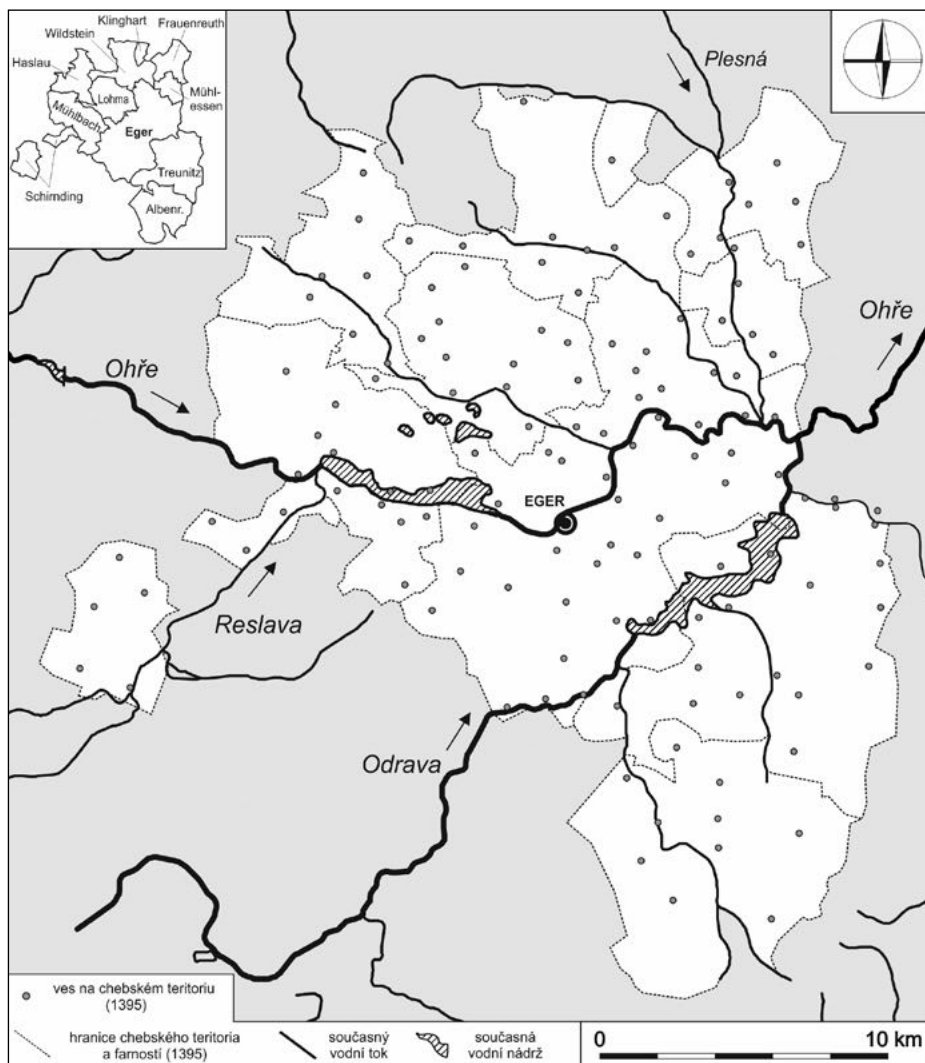
Poznámka: V případě, že katastrální území zahrnuje více sídlišť, je v mapě rozděleno podle obvodu příslušných pluzin. Katastrální území bez uvedeného místního jména patří novověkému sídlišti.

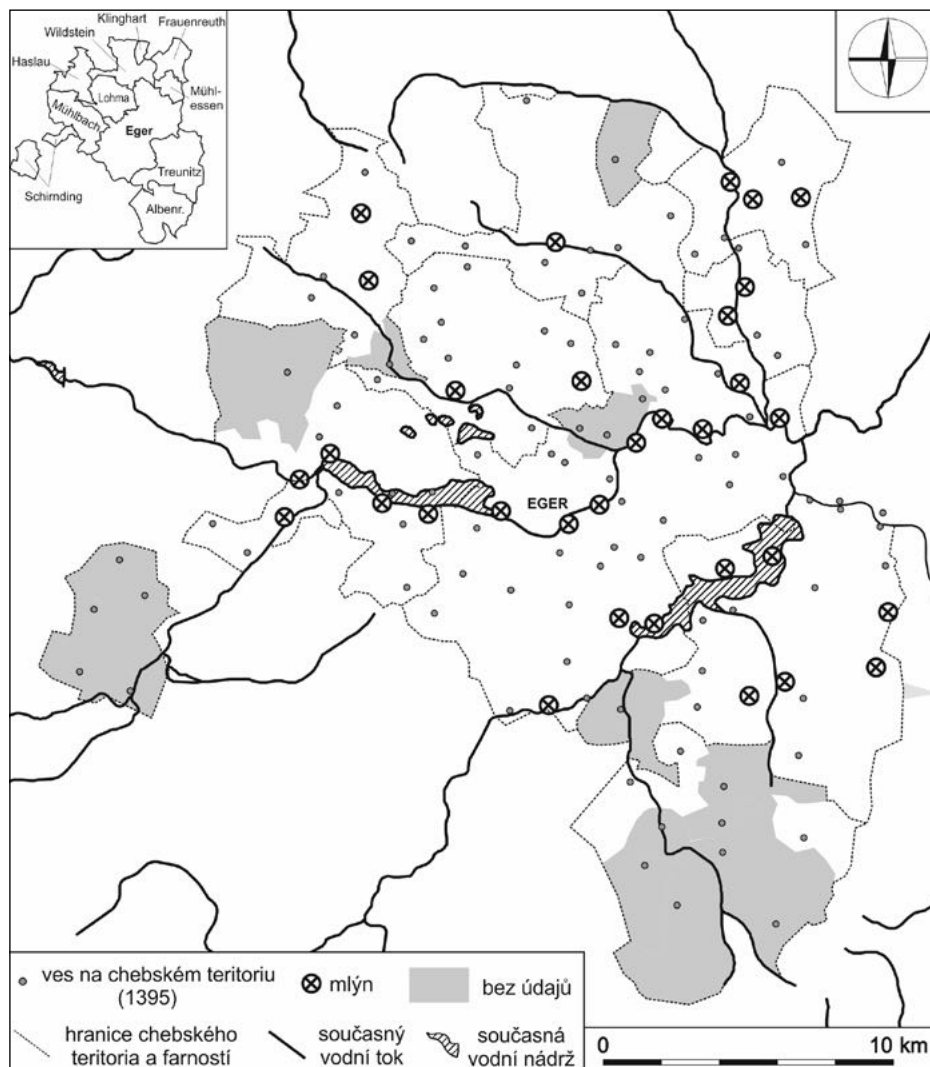
Obrázek 3. Chebsko k roku 1395 a rozsah Chebské pánve

Podle: Srov. obr. 1. Geologická charakteristika podle *Geologische Karte von Bayern*

(red. H. ARNDT a kol., Bayerisches Geologisches Landesamt, München 1954). Upraveno.

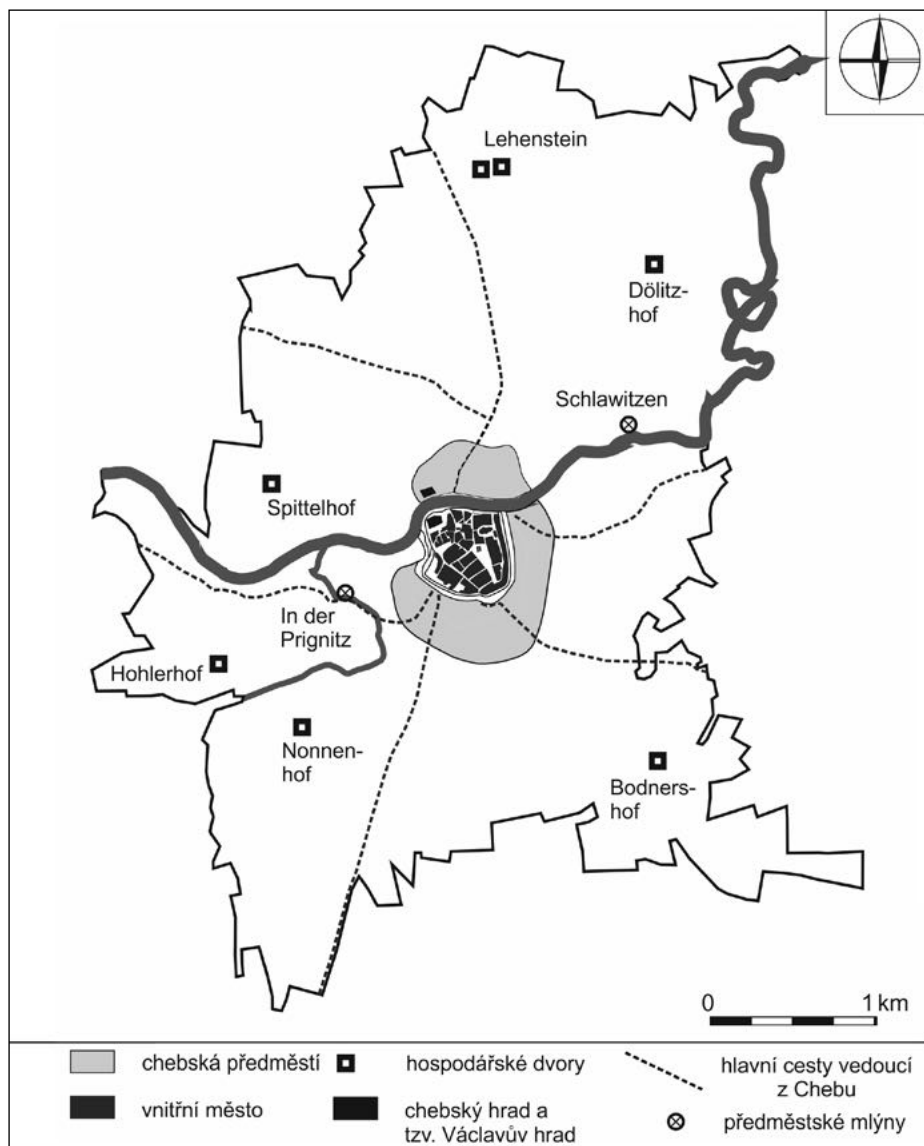

Obrázek 4. Vodní síť na Chebsku
Podle: Srov. obr. 1.

Obrázek 5. Mlýny na Chebsku v první polovině 15. století

Podle: Ar Cheb, kniha č. 1060, *Klosterbuch 1424*; kniha č. 1067, *Klosterbuch 1438*; kniha č. 1084, *Klosterbuch (Schätzungsbuch) 1456*. Srov. příloha 5.1.

Obrázek 6. Hospodářské dvory v těsném zázemí Chebu v pozdním středověku a raném novověku

Podle: H. RIMPEL, Eger, Plan 14.

Poznámka: Hranice zázemí podle katastrální hranice Chebu ve stabilním katastru (1841).

Lehenstein (Malý a Velký Chlumeček), původně ves spadající pod zemskou berni, v 15. století hospodářské dvory pod městskou berní; **Dölitzhof** (Dolnice), původně ves v 15. století spadající pod zemskou berni, později hospodářský dvůr; **Bodnershof** (Bodnerův Dvůr, původně Leubnerův Dvůr), v 15. století spadající pod zemskou berni; **Nonnenhof** (Panenský Dvůr), dvůr chebských klarisek, nepodléhající zemské ani městské berni; **Hohlerhof** (Hohlerův Dvůr), v 15. století spadající pod zemskou berni; **Spittelhof** (Špitální Dvůr), dvůr křižovníků s červenou hvězdou, nepodléhající zemské ani městské berni.

◄ **Okrouhlá (Scheibenreuth).** Chlapec na pastvě u Březové Mytě (1893). Mírně zvlněná krajina na pravém břehu říčky Odavy v Chebské pánvi.

I. OBECNÁ VÝCHODISKA

1. ÚVOD

FORMULACE PROBLÉMU

V předkládané studii se věnujeme rolnické společnosti žijící na jednom z mnoha teritorií Svaté říše římské, uprostřed dlouhého a neúprosného cyklu pozdně středověké populační stagnace. Snažíme se přitom nabídnout novou perspektivu, neboť většina otázek, které si klademe, nebyla pro toto období a tuto část Evropy dosud soustavně řešena. Historici, věnující se pozdně středověkým sociálním a ekonomickým dějinám v oblastech severně od Alp a východně od Rýna, nás seznamují převážně se sociálními strukturami a institucemi rolnických komunit, konkrétně se sociálně-ekonomickou stratifikací, normami právního rámce držby, pozemkovým transferem nebo s dědickými zvyklostmi. Mnoho bylo napsáno rovněž o postavení rolnictva v rámci vrchnostenského velkostatku, o zatížení feudální rentou nebo rolnických revoltách. Naším cílem však je proniknout hlouběji pod povrch a osvětlit procesy, které za těmito strukturami stojí. Sledujeme proto sociální mobilitu v rámci životního cyklu, mezigenerační majetkový transfer, migraci, míru monetizace a zapojení rolnictva do úvěrového trhu, konkrétní dopady pozemkové renty a zemských daní na rolnické hospodářství, komplementární provázání města a venkova.

Jedním dechem je třeba dodat, že tato témata jsou sice jen vzácně přístupná medievistům, nicméně soustavně se jimi zabývají historici raně novověkého období, neboť disponují odpovídajícími písemnými prameny. Samotná existence takových písemností je však zároveň signálem hluboké odlišnosti mezi pozdně středověkou a raně novověkou situací. Regionální sondy napříč střední Evropou ukazují, že v 16. století se hluboce proměnil život rolnických komunit, jejichž členové začali být kontrolováni mnohem silněji než kdykoliv předtím venkovskými elitami, vrchností a státem. Kontrola, regulace a monetizace prostoupily i vnitřní rodinné vztahy. Tyto proměny doprovázel nástup odpovídajících kontrolních prostředků, včetně hromadné a detailní písemné evidence majetku a majetkových transferů. Zatímco medievista se musí smířit se skoupou výpovědí omezeného spektra převážně normativních pramenů, historik novověku čelí skutečné záplavě kontinuálně vedené a typově variabilní vrchnostenské a státní evidence v podobě pozemkových knih, soudních záznamů, daňových písemností nebo matrik. Poznatky z raného

novověku přitom nelze jednoduše přenášet hlouběji do minulosti, neboť sekulární ekonomický cyklus začínající kolem roku 1500 měl jinou povahu, charakterizovanou rychlým a dlouhodobým populačním růstem, úbytkem volné zemědělské půdy, růstem cen zemědělských produktů a poklesem mezd. Sociální procesy by proto měly u raně novověkého rolnictva probíhat principiálně odlišně a s jinými důsledky než u pozdně středověkého.

Jak je ale možné, že uprostřed Evropy existuje region, jako je Chebsko, s písemnými prameny, které umožňují prolomit nehybnou hranici poznání pozdně středověké rolnické společnosti? Jak se mohlo stát, že prameny s výpovědí srovnatelnou s pozemkovými knihami a moderními katastry vůbec vznikly, že se zachovaly, a proč dosud ležely v archivu nepovšimnuté?

Zaprvé, detailní a kontinuálně vedená písemná evidence o rolnické společnosti na středověkém Chebsku vznikla díky tomu, že chebská městská rada získala od panovníka teritoriální práva (cca 1400), a do agendy městské kanceláře se dostal i každoroční výběr zemské majetkové berně. Fiskální záznamy pro venkov tím získaly obdobnou povahu a informační hloubku jako záznamy pro vlastní město. Zadruhé, zatímco fiskální dokumenty mnoha říšských teritorií byly při pozdější politické integraci záměrně ničeny, neboť podávaly svědectví o původní autonomii a výši daní, v případě Chebska tomu bylo naopak. Habsburská moc ho sice v 18. století připojila k Čechám, zároveň se ale snažila v teritoriálních sporech s říšskými knížaty prokázat jeho původní geografický rozsah, a do chebského archivu proto vyslala nejlepšího českého archiváře, aby vyhledal fiskální dokumenty a dohlédl na jejich uchování. Chebský archiv si udržel své bohatství rovněž díky tomu, že význam města v novověku znatelně poklesl, městská kancelář a její registratura na dlouho znehybněly a neprošly reorganizací. Městu samotnému se navíc vyhnuly plošné katastrofické požáry i válečná plenění. Zatřetí, Chebsko, ležící uprostřed hor na rozhraní několika států, v tesklivé krajině daleko od center a mající dlouho autonomní status, nebylo nikdy plně integrováno do českého, bavorského, franckého nebo saského dějepisectví. Chebské písemné prameny využívali hlavně lokální historici, s malým zájmem o aktuální otázky sociálních a ekonomických dějin. Situace se sice změnila ve 30. letech 20. století, ale slibně začínající výzkum tehdy ukončila válka.

Pozdně středověký chebský venkov, bezprostředně kontrolovaný městem, měl rozsah přibližně 400 km², skládal se z 11 farností a zahrnoval značně rozdílné ekologické zóny.⁶ Ve fiskálních záznamech můžeme detailně sledovat kolem jedné stovky sídlišť s 800–900 usedlostmi, mezerovitě již od roku 1392, kontinuálně od roku 1442 do roku 1757. Pozdně středověkou a raně

6 Stranou ponecháváme tržní ves Marktredwitz, která patřila přímo městu Chebu a spolu s přílehlými vesnicemi představovala administrativně zvláštní enklávu. Srov. H. STURM, *Districtus*, s. 125–131; T. KLÍR a kol., *Knihy*, mapa na předním předešlé.

novověkou fiskální evidenci neodděluje ostrý předěl. Na počátku jsme proto stáli před dilematem, jakým způsobem prostorově a časově ohraničit náš výzkum. V úvahu přicházela možnost zúžit pozornost na menší vzorek sídlišť a sledovat delší období, nebo analyzovat celé Chebsko v kratším časovém intervalu. Volili jsme druhou možnost, i když to znamenalo rezignovat na zachycení vývojových tendencí a vyprávění příběhu o dlouhodobé transformaci rolnické společnosti. Místo toho jsme se soustředili na počátky detailní písemné evidence a analyzovali časový interval let 1438/1442–1456, s přesahy do roku 1424 a 1469.

Ke krátkému vymezení analyzovaného období nás vedlo několik důvodů. Zaprvé nahuštění informačně nejbohatších pramenů právě do období kolem poloviny 15. století a zadruhé úsilí o jejich všestranné kritické zhodnocení. Domníváme se, že tento krok, zahrnující porozumění detailu a lokálnímu kontextu, je nezbytný pro jakýkoliv další výzkum kontinuity a změny chebské rolnické společnosti mezi pozdním středověkem a raným novověkem. Druhým důvodem byla snaha v ohromné diverzitě identifikovat podstatné jevy a obecně platné sociální a ekonomické vzorce. V tomto ohledu navazujeme na výzkumnou strategii vycházející z poznatku, že lokální sociální struktury byly do velké míry určovány možnostmi pro zemědělskou výrobu a tržní odbyty produktů. Například ucelené poznání českých raně novověkých rolnických komunit se opírá o detailní a komparativně orientovaný výzkum mikroregionů s odlišnými ekologickými, a tedy i sociálně-ekonomickými podmínkami. Podobného poznávacího efektu dosahujeme na Chebsku tím, že ho do výzkumu zahrnujeme celé, při analýze ale zároveň separujeme jednotlivé ekologické zóny, zahrnující jak zemědělsky příznivý pás osídlený již v pravěku a raném středověku, tak klimaticky drsné a teprve později osídlené podhorské terény. Díky tomu podchycujeme vnitřní variace a diverzitu, zároveň ale poznáváme i obecné procesy, které zažívaly všechny rolnické komunity. Třetím důvodem, proč jsme analyzovaný vzorek nezmenšili, bylo úsilí získat kvantifikované a statisticky dostatečně podložené odpovědi na naše otázky. Kvalitativní analýzu jsme uplatnili při poznání historického kontextu a institucionálního rámce. Mikrohistorické přístupy jsme v této studii nevyužili, i když si uvědomujeme, že právě atypické osudy rolnických rodin a také sídliště, která se vymykala převládajícímu průměru, mohou být důležitým zdrojem poznání.

Přestože se zabýváme pozdně středověkou populací, inspirování jsme byli ekonomicko-antropologickými přístupy pro raně novověké období. Příslušné komplexní a komparativně pojaté studie nabízely nejen vhodné metody, ale vedly nás k novým otázkám. Průběžná konfrontace dílčích výsledků přitom neustále ukazovala, jak rozdílnou povahu a výsledky měly sociální procesy v závislosti na tom, zda probíhaly v podmínkách pozdně středověkého cyklu populační stagnace, nebo dlouhodobého raně novověkého růstu.

Naše studie není vyrovnaná, neboť z mnoha procesů, které jsme mohli na základě dostupných pramenů sledovat, jsme položili důraz na sociální mobilitu a migraci. Podnětem k tomuto výběru byla dramatická a zároveň vysoce sofistikovaná debata zahájená ruskými předrevolučními sociology o principech sociální stratifikace rolnictva. A také přesvědčení, že jde o problematiku mimořádného významu, jejíž řešení má vliv nejen na hlubší pochopení minulých, ale i současných populací, v nichž dominuje rolnický způsob produkce. Z toho důvodu v naší studii rozpracováváme právě teorii, modely a analytické nástroje pro poznání sociální mobility, zatímco k problematice ostatních sociálních procesů a struktur přistupujeme spíše jako k nezbytnému pozadí.

I přes mnoho změn, ke kterým docházelo v průběhu vzniku rukopisu, se v jeho struktuře a směřování odráží prvotní záměr, a to pochopit fenomén pozdně středověkého pustnutí venkovských sídlišť. Díky fascinujícím archeologickým výzkumům dnes víme mnoho o podobě a ekonomickém potenciálu zaniklých sídlišť i o diametrálně odlišném rozsahu a chronologii pustnutí v jednotlivých evropských regionech. Překvapivě málo ale známe konkrétní sociální mechanismy, které za tímto masivním sídelním procesem, prostupujícím nerovnoměrně celou Evropou po dobu přibližně 150 let, stály.

OSNOVA STUDIE

Studii dělíme do sedmi hlavních částí, z nichž prvních pět se tematicky řadí k tradičním sociálním a ekonomickým dějinám, zatímco zbylé dvě přinášejí materiální a geografickou perspektivu.

V první části studie formulujeme teoretická východiska pro poznání sociální stratifikace a mobility rolnických komunit a tím i osnovu našeho výzkumu a celého následujícího textu. V souladu s agrárními dějinami a peasantologií identifikujeme diferencující a nivelizující síly, jež určovaly podobu sociální reprodukce, stratifikace a mobility rolnictva (*kap. 3*). Věnujeme se rovněž současnému stavu historického poznání (*kap. 4*). Ve druhé části obracíme pozornost k širšímu sídelně-historickému kontextu Chebska a také klíčovému environmentálnímu, demografickému a sociálně-ekonomickému procesům, které sledované období charakterizovaly (*kap. 5*). Čtenáře následně seznamujeme s hlavními písemnými prameny, které využíváme, a jejich významem ve středoevropském kontextu (*kap. 6*). Třetí část pojednává o institucích a dalších faktorech, jež hrály dominantní roli v utváření rolnické společnosti. To znamená praxi majetkového a dědického práva, distribuci a sílu vrchnostenských práv, povahu a tíhu feudálního zatížení rolnické produkce v podobě pozemkové renty a zemské berně, podobu pozemkového a úvěrového trhu (*kap. 8–13*). Ve čtvrté části obracíme pozornost k míře komercializace,

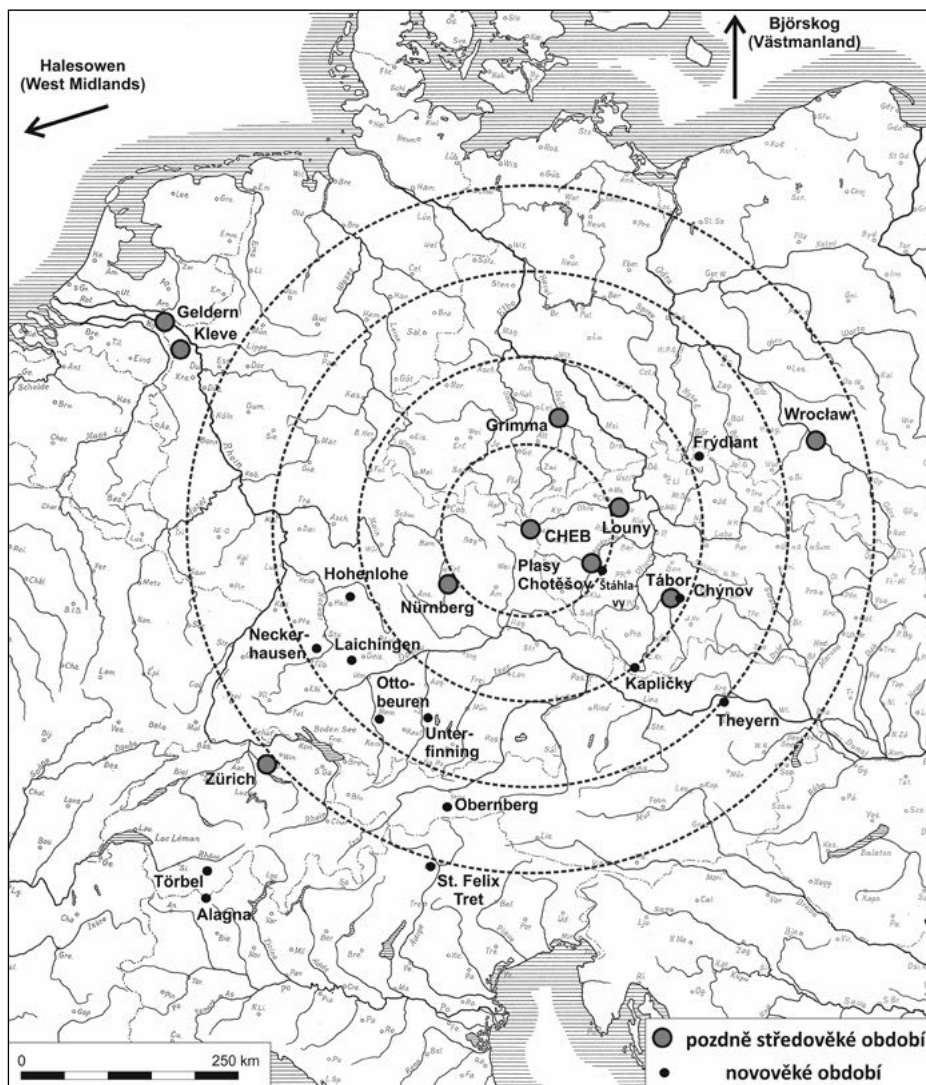
monetizace, sociální stratifikaci a demografické struktury chebského rolnictva. Sledujeme pozemkový i úvěrový trh. Upozorňujeme rovněž na rozdíly mezi jednotlivými sídlišti a geografickými zónami (kap. 14–17).

Jádro studie představuje pátá část, týkající se sociální mobility a migrace chebského rolnictva. Sledujeme a interpretujeme (1) vývoj majetkové pozice rodin během životního cyklu, (2) mezigenerační rozdíly v majetkovém postavení, (3) podíl majetkových transferů mezi příbuznými, (4) podíl transferů, za nimiž stála migrace hospodářů, (5) sociálně-ekonomickou pozici migrujícího hospodáře na původní a cílové usedlosti, (6) počet majetkových transferů, jimiž prošly jednotlivé usedlosti, a výkyvy berních částek předepisovaných jednotlivým usedlostem (kap. 18–25). Zajímají nás nikoliv absolutní hodnoty, ale relativní rozdíly mezi bohatými a chudými, selskými a neselskými vrstvami, poddanými a držiteli svobodných usedlostí. Věnujeme se rovněž migraci mezi městem a venkovem a jejím sociálním aspektům (kap. 26).

Dvě kapitoly tvořící šestou část práce věnujeme sociální interpretaci pluzin, které považujeme za zhmotnění lokálních agrárních institucí (kap. 27–28). Stejný prostor vyhrazujeme i pro sedmou část, v níž testujeme hypotézu, že pozdně středověké pustnutí bylo odvrácenou stranou sociální mobility a migrace v podmínkách pozdně středověké populační stagnace (kap. 29–30).

Rukopis získal svou podobu v prosinci 2018, drobné úpravy probíhaly do července 2019.⁷ Náš zájem se soustředil v první řadě na zaalpskou část Evropy (obr. 1.1.), pro metodologické a teoretické inspirace jsme však nestanovili žádné časové, geografické nebo oborové hranice.

7 Ze závažných titulů vyšlých později je třeba uvést: J. GRULICH, *Migrační strategie*; M. WYŻGA, *Homo movens*; S. CAROCCI – I. LAZZARINI (ed.), *Social mobility*. Některé studie Eduarda Maura, jež citujeme, je možno nově nalézt v antologii E. MAUR – Š. NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, *Historik*.

Obrázek 1.1. Širší zájmové území. Přehled historiograficky významných lokalit (regionů) zmíněných v textu. Ke vztahu k oblastem majetkového a dědického práva srov. obr. 4.2. Poznámka: Kruhové perimetry po 100 km. Většina referenčních lokalit ležela v oblasti tzv. jednonástupnictví, tj. nedělitelných rolnických usedlostí předávaných pouze jednomu z potomků.

2. TERMINOLOGIE

2.1 SOCIÁLNÍ MOBILITA A MIGRACE

Lidé se vždy a všude odlišují životní úrovní, stylem, životním údělem a vyhlídkami do budoucnosti. Tyto rozdíly plynou mimo jiné z nerovnoměrné distribuce vzácných statků, jakými jsou ekonomické zdroje, moc a prestiž. Každá společnost je tak *stratifikována*, tedy prostoupena množstvím různě hierarchizovaných pozic (*statusů*) a s nimi spojeného očekávaného chování (*rolí*), jež odpovídají určitému množství těchto vzácných statků. Množiny ustálených vztahů a pravidel chování, které řídí sociální interakce, jsou nezávislé na konkrétních jedincích a mají uspokojit určitou sociální potřebu, jsou označovány jako *instituce*. Sociální instituce jsou rovněž hlavním reprodukčním nástrojem systému společenské stratifikace. Sociální stratifikace (*statusy*, *role* a jejich vztahy) se utváří na pozadí procesu sociální *diferenciace*, jež vytváří různé typy ekonomických a mimoekonomických nerovností.⁸

Sociální mobilita nebyla v sociologii dlouho studována samostatně, ale vnímána jako automatická součást studia sociální stratifikace a diferenciace. První ucelenou teorii sociální mobility podal teprve ruský sociolog Pitirim Aleksandrovič Sorokin (1889–1968), působící – po krátkém československém intermezzu⁹ – převážnou část života v severoamerickém exilu.¹⁰ V klasické monografii, jež vyšla roku 1927, vymezil sociální mobilitu jako přechod konkrétních lidí, sociálních objektů a hodnot z jednoho statusu do jiného. Přechody mezi statusy na téže úrovni, tj. v téže vrstvě, lze označit jako mobilitu *horizontální*, přechody mezi vrstvami jako mobilitu *vertikální*. Sociální mobilita může být vzestupná nebo sestupná. Jedinci jsou podle Sorokina v sociálním prostoru uspořádáni sice hierarchicky, stratifikace má ale více dimenzí, existuje více stratifikačních principů a jedinec zaujímá zároveň více statusů v závislosti na konkrétní situaci. Výzkum mobility pak může cílit na poznání

8 J. ŠANDEROVÁ, *Sociální stratifikace*, zvl. s. 13, 15, 21–22, 25–26. K východiskům přístupu srov. zvl. G. E. LENSKI, *Power*. Srov. také příslušná hesla v M. PETRUSEK – H. MAŘÍKOVÁ – A. VODÁKOVÁ a kol., *Velký sociologický slovník*.

9 J. V. DOJKOV, *Pitirim Sorokin*.

10 K němu např. M. PETRUSEK, *Od víry*, zvl. s. 10–11. Nověji srov. P. SOROKIN – E. A. TIRYAKIAN (ed.), *Sociological theory*; V. V. SAPOV (ed.), *Pitirim Aleksandrovič Sorokin*.

různých kategorií sociální mobility, modelově například na třídní, ekonomickou, profesní a politickou mobilitu. Sorokin zavedl také klíčový pojem kanál sociální mobility, označující dobově nejobvyklejší cestu sociálního přestupu.¹¹ V obecném pojetí zahrnuje sociální mobilita i mobilitu geografickou.¹²

V současném sociologickém výzkumu je mobilita operacionalizována a ideologizována mnoha způsoby, jednoznačně sdílené pojetí neexistuje.¹³ Od 60.–70. let lze za dominantní považovat směry vycházející ze sociální antropologie (P. Bourdieu), které zdůrazňují neustálou reprodukci a transformaci sociálního prostoru, jež se odehrává na pozadí mnohačetných a měnících se sociálních interakcí. Sociální stratifikace pak není statickou množinou statusů, mezi nimiž jedinec přechází a jež by šlo ostře vymezit, ale proces, během něhož se neustále proměňuje stupnice hodnocení ekonomických zdrojů, moci a prestiže, a tím i příslušná konstelace statusů a rolí, které jsou každodenním jednáním konstruovány a reprodukovány. Mobilní jsou nejenom jedinci, skupiny nebo sociální objekty, ale také hodnoty, statusy a jejich hierarchie. Do centra zájmu se proto dostávají faktory a nástroje, jimiž lidé aktivně vytváří a reprezentují sociální statusy, a pozornost je věnována i proměnlivé povaze kanálů sociální mobility. Na analytické a modelové úrovni je sociální mobilita operacionalizována jako výsledek aktivního působení osobnosti jedince a jeho ekonomického, kulturního a subjektivně nejvíce významného symbolického kapitálu, jež jdou ale vždy ruku v ruce.¹⁴

Sociálně antropologické a sociologické koncepty jsou aktuálně přenášeny i do medievistického studia, které využívá toho, že integrální analýza písemných pramenů a hmotné kultury dovoluje poznat právě soudobé škály společenských hodnot, uznání, statusy, formativní i manipulativní reprezentace a kanály sociální mobility v dlouhé časové řadě. Absence kvantitativních dat pak nevadí, protože každé měření sociální stratifikace a mobility je – vzhledem k její dynamice, relativnosti a vícerozměrnosti – vždy jen přibližné.¹⁵

Geografickou mobilitu sociologie definuje jako pohyb obyvatelstva ve fyzickém prostoru. Pojem zahrnuje nejen prostorové přemístění člověka, ale rovněž procesy, které s tím souvisí. Rozlišováno je množství typů geografické mobility, mezi nimiž má zvláštní postavení *migrace*, jež označuje jednorázové

11 P. SOROKIN, *Social mobility*. Stručný český výtah je součástí P. SOROKIN, *Sociologické nauky*, s. 610–614 (překlad Blažena Jirsová).

12 K tomu také J. GRULICH, *Migrace*, zvl. s. 59–60.

13 Např. W. SALVERDA – B. NOLAN – T. M. SMEEDING (ed.), *The Oxford handbook of economic inequality*.

14 Z pohledu medievistiky shrnuje S. CAROCCI, *Social mobility*, s. 369–371, 382–385. Z pohledu českých raně novověkých agrárních dějin např. J. GRULICH, *Migrace*, zvl. s. 22–25.

15 S. CAROCCI, *Social mobility*, zvl. s. 370–371.

přestěhování a změnu rezidence.¹⁶ Jako ekvivalent pro termín migrace v této studii používáme i termín stěhování.¹⁷

2.2 ROLNICTVO

Předkládanou studii chápeme jako součást širšího výzkumu evropské společnosti v předkapitalistickém období, jejíž primární charakteristikou bylo rolnictvo a rolnický způsob produkce.¹⁸ Mezi sociology i historiky lze sice nalézt různě široké definice rolnictva, na tomto místě se ale přikláníme k těm, jež si všímají jak typické produkční jednotky (rolnické rodinné hospodářství), tak prostředí, v němž tyto jednotky působí.¹⁹ Evropské rolnictvo je pak definováno jako skupina primárně zemědělských producentů, kteří:²⁰

- 1) jsou zároveň spotřebiteli svých produktů; primárním cílem zemědělství je vlastní obživa, nikoliv zásobování trhu;
- 2) využívají v prvé řadě svou vlastní rodinnou práci; námezdní síly jsou vyhledávány převážně jen kvůli sezonním špičkám, nikoliv kvůli komerční a expandující produkci;
- 3) obdělávají půdu drženou v rozmanitém právním rámci; kvůli jejímu získání a udržení uzavírají smlouvy se svrchovanými pozemkovými držiteli;
- 4) snaží se využít svou půdu, kapitál a pracovní sílu optimálním způsobem, adaptují se na lokální ekologické podmínky a také je aktivně přetváří.

16 M. PETRUSEK – H. MAŘÍKOVÁ – A. VODÁKOVÁ a kol., *Velký sociologický slovník*. V historiografii srov. nově J. GRULICH, *Migrace*, s. 39–41; M. WYŽGA, *Homo Movens*, s. 27–47; H.-J. GILOMEN, *Einleitung*, s. 14–15.

17 Takto např. F. GRAUS, *Dějiny*, zvl. s. 256–257.

18 J. C. WHITTLE, *The development*, s. 11–16. Pojem rolník a rolnictvo používáme ve smyslu anglického *peasant* a *peasantry*, které nejlépe vyjadřují předmět našeho studia. Vyhýbáme se pojmům (1) venkovský lid, jelikož některé jeho skupiny jako bezzemky a čeleď ponecháváme stranou, (2) poddaný lid, protože do analýzy zahrnujeme i držitele svobodných usedlostí, a (3) selský lid či stav, neboť vnímáme hluboké sociálně-ekonomické i právní rozdíly mezi různými typy rolnických hospodářství – usedlostí. K tomu srov. V. HUSA, *K methodice*; F. GRAUS, *Dějiny*, s. 194–207; A. MÍKA, *Poddaný lid*, s. 8, 134–177; J. PETRÁŇ, *Poddaný lid*, s. 13–14; F. MATĚJEK, *Feudální velkostatek*, s. 15; F. MATĚJEK, *Cesta*; J. ČECHURA, *Sedlák*.

19 J. C. WHITTLE, *The development*, s. 11.

20 Klasicky pro antropologizující pojetí: E. R. WOLF, *Peasants*; sociologizující pojetí: T. SHANIN, *Peasantry*; T. SHANIN, *Introduction*, s. 1–11; ekonomické pojetí: F. ELLIS, *Peasant economics*, s. 4–16. Srov. např. A. HAROON AKRAM-LODHI – C. KAY (ed.), *Peasants*, s. 3. Z pohledu pozdně středověkých a raně novověkých dějin např. P. WARDE, *Subsistence*, s. 289–293; G. BÉAUR – J. SCHLUMBOHM, *Einleitung*, s. 24–27; J. C. WHITTLE, *The development*, s. 11–12. Moderní sociologické koncepty rolnictva do českých agrárních dějin pozdního středověku přenesl J. ČECHURA, *Rolnictvo*, s. 465, 483–484; v německé verzi J. ČECHURA, *Die Bauernschaft*, s. 283, 290–291.

- Pokud pracovní kapacita rolníků zůstává nevyužita nebo ji mohou výhodně uplatnit, snaží se vstoupit i na pracovní trh;²¹
- 5) působí v neúplném a nedokonalém tržním prostředí; jsou zčásti zapojeni do tržních mechanismů, nejsou ale na trhu existenčně závislí. Rolnická ekonomika je duální, tedy subsistenčně i tržně orientovaná;²²
 - 6) existují v rámci větších politických jednotek – států; stojí v závislém postavení vůči jiným společenským skupinám, které podporují dávkami a platy (jsou předmětem mimoekonomické exploatace).²³ Rolnické komunity prosperují nebo strádají nejen podle toho, kolik získají svou prací, ale také podle toho, kolik jim sociálně dominantní skupiny ponechají;²⁴
 - 7) jsou provázáni s městy, která spotřebovávají jejich produkty a zároveň je zásobují vybranými předměty a službami.²⁵ Kvůli prodeji svých zemědělských přebytků, získání peněžní hotovosti a nákupu toho, co sami nevyrábí, jednají s kupci a prodejci a přistupují na jejich podmínky.

Smysl rolnictva jako modelu a ideálního typu spatřujeme v jeho poznávacích, analytických a komparačních možnostech. Koncept rolnictva proto nemá vyjadřovat uniformitu nebo homogennost určité sociální skupiny, ale naopak předpokládá existenci vnitřních rozdílností, které pomáhá identifikovat i ve společnostech časově nebo prostorově vzdálených.

Vzhledem k tomu, že rolnický způsob produkce, mimoekonomické odčerpávání nadproduktu, nedokonalý trh a města jako centra neagrární výroby charakterizovaly Evropu mezi vrcholným středověkem a kapitalistickým obdobím, navrhli někteří historici, aby právě termín *rolnická společnost* nahradil kontroverzní a vágní termín *feudální společnost*. Jinými slovy, model feudálního způsobu produkce by nahradili flexibilnějším a politicky méně zatíženým modelem rolnické společnosti a ekonomiky (u nás cca 13.–18. století).²⁶ V této studii přes všechny výhrady a s ohledem na tradici termínu *feudální* používáme, ovšem s vědomím, že nemusí zahrnovat osobní závislost rolnictva.

Rolník může být součástí více *personálních sítí* a *komunit*, přičemž nejdůležitější pro něj je obvykle ta, s níž sdílí sídliště a jeho ekonomické zázemí. Členy takové komunity spojují společné zájmy ve sféře produkčních aktivit, udržení bezpečnosti a jistot, zajištění služeb a využití společných zdrojů. Komunita představuje klíčovou doménu sociální, ekonomické i demografické interakce. Její členové, jež lze chápat jako sousedy, se rodí nebo dostávají do stejných vnějších podmínek, získávají obdobnou životní zkušenost, víceméně

21 A. H. AKRAM-LODHI – C. KAY (ed.), *Peasants*, s. 3.

22 F. ELLIS, *Peasant economics*, s. 3.

23 Např. P. R. SCHOFIELD, *Peasant*, s. 6; J. C. WHITTLE, *The development*, s. 11–12.

24 T. SHANIN, *Introduction*, s. 3–5; A. H. AKRAM-LODHI – C. KAY (ed.), *Peasants*, s. 3.

25 Např. P. R. SCHOFIELD, *Peasant*, s. 6; J. C. WHITTLE, *The development*, s. 11–12.

26 J. C. WHITTLE, *The development*, s. 10–11.

denně se setkávají v rámci širokého spektra aktivit, chybí jakýkoliv prostor pro anonymitu a silně je povědomí vzájemné provázanosti. Rolnické komunity proto vykazují specifický kulturní vzorec vycházející z relativně malého počtu jejich členů.²⁷

Za sociální kategorii, která vyjadřuje členství v určitých dílčích komunitách, lze považovat *sousedství*, jež formálně zahltazuje ostatní sociální rozdíly, zajišťuje fungování komunit, jejich soudržnost a stabilitu, využití společných ekonomických zdrojů, vytváří kolektivní paměť a tím zabezpečuje i právo a pro své členy v případech krajní nouze představuje záchytnou ekonomickou síť.²⁸

S koncepty rolnické komunity, *sousedství* a personálních sítí pracuje také evropský historický výzkum. Díky němu se otevřel nový pohled na seberegulaci, vzájemnou podporu, kontrolu i odolnost rolnických hospodářství, na jejich spojující paměť a předsudky, a dále na hluboké vnitřní napětí i rozdílnosti a také faktory, které je vyvolávaly.²⁹

Středověké rolnické komunity nebyly homogenní, ale fragmentarizované do množství rozličných sociálních skupin a kontextuálně podmíněných statusů a s nimi svázaných rolí.³⁰ Fascinující pohled na konstitutivní prvky rolnického světa přinesla antropologicky orientovaná studie Govinda P. Sreenivasana o raně novověkém rolnictvu v opatství Ottobeuren ve Švábsku, jihozápadně od Augsburgu.³¹ Soudobé vidění sociálního světa zde mělo až do první poloviny 16. století v principu duální povahu a podle několika os členilo komunitu podle vzorce *my* a *oni*, *plnoprávní* a *neplnoprávní*, *silnější* a *slabší*, *mocní* a *zranitelní*, *ochránci* a *ochraňovaní*. Proti sobě stáli – vždy v závislosti na konkrétní situaci a typu sociální interakce – (1) *bohatí* a *chudí*, (2) *selské* a *neselské* vrstvy, (3) *rodově příbuzní* a *nepříbuzní*, (4) *muži* a *ženy*, (5) *přátelé* a *nepřátelé*, (6) *domácí* a *cizí*. Sociální distinkce určovala míru respektování autorit, rodovou a skupinovou loajalitu, nerovnosti v přístupu k majetku, regulaci sňatků, ekonomickou zranitelnost, násilí i pohostinnost.³²

Pouhý výčet sociálních kategorií, které členily běh rolnického života, by byl zavádějící a plochý. Sociální statusy si nebyly rovny, některé byly primární a pevné, jiné flexibilní a manipulativní. Byli to právě *bohatí*, kteří velkým dílem kontrolovali rolnické komunity a určovali nejen, kdo se dostane do jaké sociální kategorie, ale i jak budou tyto kategorie utvářeny. Govind

27 T. SHANIN, *Peasantry*; T. SHANIN, *Introduction*; Ch. DYER, *The English mediaeval village*, zvl. s. 408–411. Obecné institucionální rysy pro tradiční evropskou společnost nověji pojednal P. BLICKLE, *Kommunalismus*. Srov. také C. GRAHAM – A. GRAHAM, *Community life*.

28 S. MCDONOUGH, *Being*.

29 P. R. SCHOFIELD, *Peasant*, s. 5–6; souhrnně nově S. MCDONOUGH, *Being*.

30 Např. R. BECK, *Unterfinning*, s. 217–253.

31 G. P. SREENIVASAN, *The peasants*.

32 Tamtéž, s. 51–71.

P. Sreenivasan a další badatelé doložili, že to byly právě rolnické elity, které v raném novověku ve spolupráci s vrchností formovaly a stabilizovaly sociální statusy v rolnických komunitách.³³ Nikoliv náhodně proto stavíme do popředí našeho výzkumu sociální stratifikaci vyjadřující rozdíly v kontrole vzácných statků, neboť se jednalo o nejdůležitější osu sociální distinkce, podle které se řídila velká část ostatních.

V důsledku specifické struktury pramenů jsou v sociálních dějinách a historické demografii základními analytickými jednotkami nejčastěji konkrétní sídliště, farnosti nebo panství, vnímané jako samostatné sociální a ekonomické celky. Plodem takového přístupu se v 70.–80. letech zvláště v anglické medievistice stala plejáda studií tzv. Torontské školy nebo studie o farnosti Halesowen Zvi Raziho. Příklady by šlo doplnit i z jiných zemí, kde medievisté disponují dostatečně hlubokou pramennou základnou. Zároveň se ale objevila oprávněná kritika tohoto přístupu, jenž byl až příliš determinován strukturou pramenné základny.³⁴ Anne Reiber DeWindtová, jedna z představitelk Torontské školy, zdůraznila, že rolníci sdíleli odlišné skutečnosti a osudy, vyvíjeli odlišné aktivity a jen zřídka se jejich život odehrával jen v rámci jednoho sídliště, farnosti nebo panství. Složitá síť vztahů se jako pavučina rozprostírala nad sociálně a geograficky mobilní rolnickou populací. Měřítka jednotlivých sídlišť, farností nebo panství je tak při studiu sociální a geografické mobility třeba opustit a sledovat stopy rolníků a jejich rodin na různých místech a v různých komunitách.³⁵ Právě tento přístup volíme i v rámci této studie, v níž důraz klademe na jednotlivé rodiny, usedlosti, geografické zóny a Chebsko jako celek, nikoliv na jednotlivá sídliště nebo farnosti.

33 Tamtéž, s. 107–279; T. ROBISHEAUX, *Rural society*, s. 95–146.

34 A. REIBER DEWINDT, *Redefining*.

35 Tamtéž, s. 163–166. K tomu také Ch. DYER, *Villages*, zvl. s. 30.

3. TEORETICKÝ RÁMEC

3.1 DIFERENCIAČNÍ VERSUS CYKLICKÝ MODEL SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE A MOBILITY

Jeden z předních modelů, jenž se snaží alespoň zčásti vysvětlit změny v distribuci základních výrobních zdrojů, byl zformován v rámci marxisticko-leninské politické ekonomie. Podle tohoto dobře známého materialistického konceptu byl ekonomický rozvoj doprovázen společenskou dělbou práce, vytvářením a posilováním tržních vztahů, akumulací kapitálu a vertikální sociální diferenciací. K plnému rozvinutí těchto sil a k investování kapitálu do další výroby mělo dojít po oslabení a rozpadu feudálních vztahů.³⁶ Polarizační procesy měly nejdříve zasáhnout města a řemeslnou výrobu, následně také venkov. Původně poměrně jednotná vrstva středních a naturálně autarkních rolnických hospodářství tak spěla k nevyhnutelnému rozpadu, neboť menší část z nich měla kumulovat stále více a více výhod, hospodářského vybavení, půdy i dobytka, zatímco většina jiných měla ekonomicky slábnout, bojovat o holé přežití a jejich potomci se stávat jen rezervoárem námezdní síly (obr. 3.1. A). Gigantické sociální pnutí pak mělo nutně propuknout v anti-feudální a následně antikapitalistickou revoluci, charakterizovanou bojem venkovské chudiny proti bohatým sedlákům – kulakům.³⁷ Tento koncept, celistvě poprvé formulovaný V. I. Leninem v 90. letech 19. století na pozadí ruského vývoje po zrušení nevolnictví roku 1861 a modifikovaný zkušenostmi s revolucemi na počátku 20. století, marxisticky orientované agrární dějiny napříč celou Evropou zprvu víceméně okopírovaly.³⁸

Představa o nevyhnutelné transformaci a dezintegraci rolnictva v důsledku působení tržních vztahů vycházela ze zkušeností se západoevropským vývojem v industriálním období, a byla proto dlouho považována za danou

36 P. C. M. HOPPENBROUWERS – J. LUITEN VAN ZANDEN (ed.), *Peasants*; J. C. WHITTLE, *The Development*, s. 17–27; T. H. ASTON – Ch. H. E. PHILPIN (ed.), *The Brenner debate*.

37 K výkladu marxisticko-leninského konceptu a jeho modifikacím s ohledem na vývoj ruského rolnictva např. T. SHANIN, *The awkward class*; T. SHANIN, *Late Marx*; T. SHANIN, *Defining peasants*, s. 56–61; T. SHANIN, *Socio-economic mobility*, s. 210–215; W. ROSEBERRY, *Rent*.

38 Přehled marxisticko-leninských spisů, klíčových pro agrární dějiny, shrnuje např. B. T. RUBCOV, *Evolucija*, s. 170. Obecně také J. HATCHER – M. BAILEY, *Modelling*, s. 66–120; A. M. I. ALFONSO (ed.), *The rural history*. K vyhrocené marxisticky orientované historiografické debatě srov. nověji T. J. BYRES, *Differentiation*.

a nezpochybnitelnou. Od konce 19. století ale ruské a sovětské agrární studium (dále jen ruské) formulovalo principiálně odlišnou teoretickou koncepci, která nebyla založena na mechanické dedukci, ale snažila se vysvětlit mimořádné množství neobyčejně kvalitních dat, která nedávala smysl v tradičních modelech neoklasické ani marxistické politické ekonomie. Příslušné údaje byly shromažďovány od 70. let 19. století až do roku 1928, kdy byly výzkumné aktivity v důsledku nové agrární politiky prakticky ukončeny. Tak vznikl fascinující soubor informací, metodických postupů a teoretických koncepcí, jež dodnes nemají obdoby a umožňují množství unikátních pohledů na chování a vývoj tradičního rolnictva.³⁹ V opozici k neoklasické ekonomické teorii i původnímu marxisticko-leninskému konceptu byla formulována představa o (1) specifické rolnické ekonomii, kterou je třeba popsat zvláštní teorií, a (2) rolnících jako svébytné sociální skupině, která je jen částečně integrována do trhu i peněžních vztahů a odolává jejich vlivu, neboť může fungovat i mimo ně a neusiluje o maximalizaci výnosů. S tímto pohledem souviselo i zdůrazňování stability rolnictva jako třídy, jež je sice z řady důvodů vždy stratifikována, zároveň ale odolává další polarizaci, jako celek je mimořádně vitální a sleduje jinou vývojovou trajektorii než řemeslníci ve městech, neboť ti se existenčně vzájemně ohrožují. Příslušné teoretické koncepty, označované zjednodušeně jako *neopopulacionistické*, ucelil a pro zahraničí popularizoval Aleksandr Vasilijevič Čajanov (1888–1937).⁴⁰ Jeho práce však představují jen pověstnou špičku ledovce.⁴¹

Předrevoluční i porevoluční analýzy ruského rolnictva shodně ukazovaly poměrně výraznou stratifikaci na relativně bohaté a chudé rolníky, a zdálo se tedy, že nic nehovoří proti leninskému výkladu a modelům neoklasické ekonomie. Sofistikovanější výzkum, jenž nesrovnával jen míru stratifikace v jednotlivých časových řezech, ale sledoval sociální vývoj konkrétních rodin, však ukázal, že hlavní formou mobility nebyla polarizace a kontinuální bohatnutí jedněch na úkor druhých, ale vícesměrný, nebo snad i cyklický pohyb (obr. 3.1. D–E). Neboli čím vyšší byla sociálně-ekonomická pozice rolnického rodinného hospodářství, tím se zvyšovala pravděpodobnost, že

39 T. SHANIN, *The awkward class*, s. 1–4, 74–82, 122–131, 145–166; T. SHANIN, *Socio-economic mobility*, s. 210–211; T. SHANIN, *Measuring*, s. 234–242; M. HARRISON, *Resource allocation*; R.E. JOHNSON, *Family life-cycles*, s. 706–708. Srov. A. V. ČAJANOV, *Bjudgetnyje issledovanija*; A. V. ČAJANOV – G. A. STUDENSKIJ, *Istorija*; A. TCHAYANOV, *The organization*.

40 D. THORNER – B. KERBLAY – R. E. F. SMITH (ed.), *The theory*; A. V. ČAJANOV, *Organizacija*. Dále zejména A. V. ČAJANOV, *Krest'janskoje chozjajstvo*; A. V. ČAJANOV, *Izbrannyje proizvedenija*; A. V. ČAJANOV, *Očerki*. K Čajanovovi srov. také T. SHANIN, *The awkward class*, s. 45–80; T. SHANIN, *Chayanov's message*; V. N. BALJAZIN, *Professor Aleksandr Čajanov*; A. V. ČAJANOV, A. V. Čajanov; A. A. NIKONOW – E. SCHULZE, *Drei Jahrhunderte*, s. 42–76; E. SCHULZE (ed.), *Alexander Wasiljewitsch Tschajanow*.

41 Jeden z mimořádně rozsáhlých knižních fondů ruské agrární sociologie a ekonomie uchovává také Slovanská knihovna v Praze, a to díky ruské emigraci a činnosti Ukrajinské hospodářské akademie.

v následujících letech se jeho situace zhorší, a naopak, u chudších byla vysoká šance na budoucí vzestup. Polarizační tendence byly totiž neustále vyvažovány protichůdnými silami, které byly dány v první řadě demografickými cykly a snahou o optimální ekonomický provoz hospodářství. Sociálně-ekonomické postavení a množství zdrojů rolnického hospodářství se proto cyklicky měnily v závislosti na průběhu životního cyklu, přičemž velké usedlosti byly často rozdělovány na menší, a příliš malé se naopak navzájem slučovaly. Koncept *sociální diferenciac*e tak byl doplněn ideou *demografické diferenciac*e a teorií *cyklické redistribuce zdrojů*.⁴²

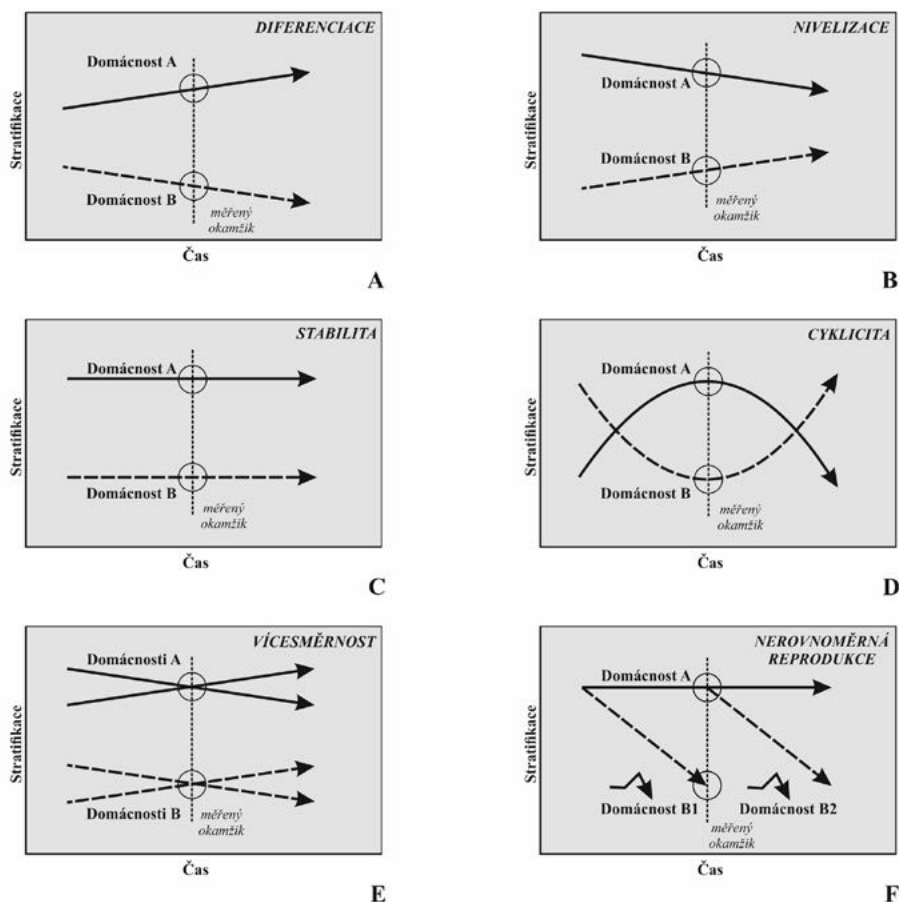
Metoda, která sledovala osudy rolnických hospodářství nikoliv staticky, ale dynamicky tak, jako například demografové nebo sociologové sledují osudy jednotlivých populačních kohort, prokázala, že v určitých sociálních kategoriích se v různých časových řezech nacházela vždy jiná hospodářství. Jinými slovy, za fasádou zdánlivě statické sociální struktury se skrývaly vždy jiné konkrétní jednotky. Největší pohyb bylo možno sledovat na obou krajních pólech, tedy nejméně stabilní byla největší nebo naopak nejchudší hospodářství. Stejně jevy ruští agrární ekonomové nacházeli v různých časových periodách, geografických oblastech a pomocí všech myslitelných ukazatelů od tradičně sledované rozlohy osévané půdy a množství koní až po kumulaci kapitálových prostředků nebo využití námezdní práce.⁴³ Také pozdější revize z konce 20. století, které se soustředily na kontextuální rozbor dat, potvrdily původní neopopulacionistická pozorování i interpretace.⁴⁴

Ruští agrární ekonomové nabídli rovněž interpretaci tohoto sociálně-ekonomického vzorce, jehož hlavní rysy o mnoho desetiletí později výstižně shrnul peasantolog Teodor Shanin. Na rolnickou komunitu skutečně působily diferencující síly, jak je predikovaly neoklasické ekonomické i marxisticko-leninské modely, nicméně jejich vliv oslabovala řada vyrovnávajících tendencí, tzv. organických změn, jako bylo (a) preferované dělení velkých hospodářství mezi více synů, (b) slučování slabých hospodářství na základě strategického sňatku a (c) zánik nejslabších hospodářství a emigrace do měst, které čistily rolnickou komunitu od sociálně nejslabších. Zatřetí, řada procesů iniciovaných vnějšími silami byla vícesměrná a nepredikovatelná již svou podstatou. Nezanedbatelnou roli hrály přírodní faktory, tržní výkyvy, státní zásahy, náhody nebo štěstí. Ruské terénní výzkumy tyto nahodilé faktory dokázaly dokonce kvantifikovat, jak dokládá evidence hospodářství

42 T. SHANIN, *The awkward class*, s. 28–32, 76–88, 101–109, 119, 151–155; T. SHANIN, *Socio-economic mobility*, s. 216–220; M. HARRISON, *Resource allocation*, chap. 2; R. E. JOHNSON, *Family life-cycles*, s. 705–707; H.-D. LÖWE, *Differentiation*.

43 T. SHANIN, *The awkward class*; T. SHANIN, *Socio-economic mobility*; T. SHANIN, *Measuring peasant*; M. HARRISON, *Resource allocation*; R. E. JOHNSON, *Family life-cycles*.

44 R. E. JOHNSON, *Family life-cycles*.

Obrázek 3.1. Sociálně-ekonomická mobilita uvnitř rolnických komunit. Schematické znázornění hlavních modelových variant. Grafiky znázorňují, jak odlišné procesy se mohou skrývat za jednou a tou samou sociální stratifikací. Pozice domácností A a B je v měřeném okamžiku vždy shodná, jejich minulost a budoucnost ale pokaždé jiná.

Podle: J. LINDSTRÖM, *Distribution*, Fig. 1.3.–1.5., 4.8., 7.1. Doplněno o nivelizující a vícesměrný model podle T. SHANIN, *Measuring Peasants*, s. 218, Fig. 14.1; srov.

A. TSCHAJANOW, *Die Lehre*, s. 100–101.

zchudlých nešťastnou náhodou, alkoholismem, nemocí nebo jinou nešťastnou konstelací.⁴⁵

Již v první čtvrtině 20. století tak ruská agrární statistika zpochybnila mechanickou Leninovu dedukci o vývoji ruského rolnictva a zároveň vysvětlila, proč se tehdejší agrární reformy setkávaly s neúspěchem a proč dobře

45 T. SHANIN, *The awkward class*; T. SHANIN, *Socio-economic mobility*, s. 220–222. K explanačním modelům, které se ale týkají švédského rolnictva, nověji J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 203–218.

myšlené státní zásahy vedly k neočekávaným důsledkům.⁴⁶ Nicméně znalost ruských teoretických konceptů a výzkumných metod se v zahraničí omezila jen na úzký okruh agrárních ekonomů, na rozdíl od masově překládaných, ale antikvovaných Leninových spisů.⁴⁷ Teprve v 60. letech 20. století, kdy katastrofálně selhaly investice a ekonomické reformy v zemích třetího světa a vývoj rolnictva se ubíral opět zdánlivě šokujícím a nepredikovatelným směrem, byli ruští neopopulacionisté znovu objeveni a jejich teorie i výzkumné metody významně formovaly tehdy vznikající peasantologická studia a rozvojovou ekonomii.⁴⁸ Paradoxně, k obdobnému selhání investic do zemědělství a mylně odhadnutému vývoji dochází i v dnešní Evropské unii, takže i zde pozorujeme renesanci zájmu o rolnický způsob produkce.⁴⁹

Agrární dějiny dlouho opomíjely koncepty ruských neopopulacionistů, neboť ty byly vypracovány pro institucionálně odlišné raně kapitalistické prostředí. Zatímco v moderním Rusku bylo základní hospodářskou jednotkou *rolnické rodinné hospodářství*, které podle svých aktuálních potřeb a možností poměrně flexibilně organizovalo míru využití výrobních prostředků (zejména půdy), tak v raně novověké střední Evropě to obvykle byly *poddané usedlosti* s relativně pevně danými ekonomickými zdroji a pracovními nároky, jež zůstávaly stabilní a jejichž kontinuita byla zajištěna odpovídajícími dědickými právy. Jinými slovy, v Rusku a řadě rozvojových zemí to byly demografické charakteristiky rodin, jejich aktuální pracovní kapacita a spotřební nároky, které určovaly podobu hospodářství a množství obdělávané půdy, zatímco ve feudální střední nebo i severní Evropě to bylo naopak množství výrobních prostředků, tedy podoba hospodářství a množství trvale přidělené půdy, jež regulovaly demografické chování rodiny a míru integrace dalších pracovních sil – čeledě a podruhů (obr. 3.2.). Německá terminologie z toho důvodu rozlišuje tzv. *Familienwirtschaft* a *Hofwirtschaft*.⁵⁰ Toto rozdílné chování rolníků je přitom vysvětlováno nejčastěji tím, že pozemkové zdroje ve feudální Evropě zpravidla kontrolovala vrchnost, a rolnické domácnosti je proto nemohly volně přizpůsobovat své aktuální demografické situaci. Trh s půdou byl limitován, a rodinné výkyvy z tohoto důvodu vyrovnával trh s pracovními silami.⁵¹ Tuto tezi potvrdily švédské výzkumy, dokládající vyšší stabilitu půdní výbavy u nájemců na dominikální půdě, a naopak náznaky

46 T. SHANIN, *Socio-economic mobility*, s. 212–216; D. MOON, *The Russian peasantry*, s. 316–324, 343–365; J. PALLOTH, *Land reform*. Srov. také příspěvky ve sborníku B. EKLOF – S. FRANK (ed.), *The world*, zvl. s. 81–100 (R. E. Johnson), 193–218 (M. Perrie).

47 Debatu nověji shrnul H. BERNSTEIN, *V. I. Lenin and A. V. Chayanov*.

48 Např. T. KLÍR, *Osídlení*, s. 186–195.

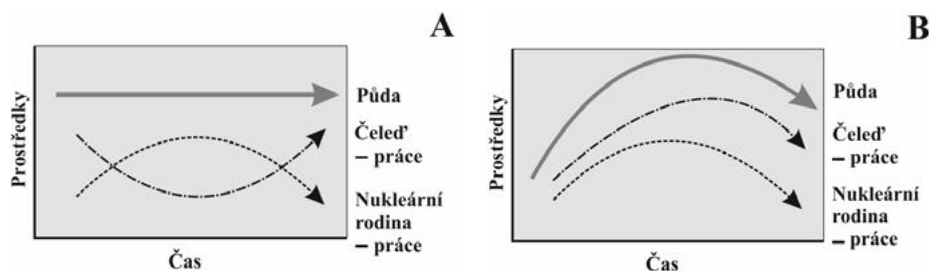
49 J. W. VAN DER PLOEG, *Peasants*.

50 Tento principiální rozdíl zdůrazňují např. J. EHMER – M. MITTERAUER, *Zur Einführung*; G. SPITTLER, *Tschajanow*, s. xiii–xiv. Srov. také O. BRUNNER, *Das „ganze Haus“*, s. 105–113.

51 J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 100.

cyklické redistribuce u svobodných sedláků.⁵² Situace ale mohla být i opačná a redistribuce půdy, doložená v carském Rusku, může být interpretována jako reakce na limitovaný trh s pracovními silami.⁵³

Vzhledem k převaze poddanských usedlostí s relativně pevně danou pozemkovou výbavou nepřekvapuje, že neopopulacionistické koncepty do střeoevropských raně novověkých agrárních dějin intenzivně vstoupily nikoliv díky výzkumu „usedlých“ selských vrstev, svázaných feudálními vztahy, ale spíše díky výzkumu protoindustrializace a neselských skupin, které kombinovaly obživu v agrární i neagrární výrobě.⁵⁴

Obrázek 3.2. Využití pracovní síly a výrobních prostředků (půdy) v odlišných institucionálních systémech. A: půda jako hlavní výrobní prostředek rolnických domácností je kontrolována vrchností, domácnost proto udržuje konstantní pracovní kapacitu integrací čeledi nebo námezdní práce (omezený trh s půdou). B: rolnické rodinné hospodářství volně disponuje půdou a míru jejího využití podporuje svému demografickému cyklu (omezený trh práce). Podle: J. LINDSTRÖM, *Distribution*, Fig. 4.2. (na základě M. DRIBE, *Leaving Home*).

3.2 NIVELIZAČNÍ FAKTORY A KULTURNĚ-ANTROPOLOGICKÉ STUDIUM

Podobné jevy jako v carském a sovětském Rusku, tedy demografická diferenciace a cyklická redistribuce ekonomických zdrojů, byly po druhé světové válce pravidelně evidovány při výzkumu dalších rolnických komunit, které se nacházely v přechodovém období ke kapitalismu nebo socialismu, a to zvláště v rozvojových zemích, jako byly Čína, Indie či Írán, nebo napříč evropskými zeměmi, pokud se v nich udržely tradiční formy rolnictva.⁵⁵ Podstatné je, že

52 M. DRIBE, *Leaving home*, s. 59–79.

53 J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 100.

54 Klasicky např. D. W. SABEAN, *Property*; H. MEDICK, *Weben*; S. OGILVIE, *State*.

55 Souhrn problematiky z peasantologického pohledu R. McC. NETTING, *Smallholders*, s. 189–231. Z pohledu agrárních dějin raného novověku J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 15–21, 101–102. Dále alespoň výběrově: J. C. SCOTT, *The moral economy*; E. R. WOLF, *Peasants*, s. 78–80. Analyticky inspirativní jsou zejména: D. W. ATTWOOD, *Why some* (pro Indii); T. SHANIN, *Socio-economic mobility*, s. 225–227; T. SHANIN, *Measuring peasant* (pro Rusko a Indii). Dále např. B. GAŁĘSKI, *Basic concepts*, zvl. s. 100–133 (pro Polsko); G. HOPPE – J. LANGTON, *Peasantry* (pro Švédsko).

kulturní antropologové navíc pravidelně zjišťovali a probírali i jevy, které obvykle nepronikaly do písemných pramenů úřední povahy.⁵⁶ Ukazovalo se přitom, že polarizační tendence a třídní diferenciacie rolnických komunit byly běžně oslabovány nejen demografickými cykly a štěpením velkých majetků mezi více dědiců, ale také dalšími nivelizujícími mechanismy, které redukovaly bohatství bohatých a zajišťovaly subsistenční minimum pro chudé. Kumulace majetku mohla být vystavena různým sociálním a často i institucionalizovaným sankcím.⁵⁷ Jejich základem byly systémové kulturní vzorce jako například představa o limitovaném množství hmotných statků či očekávání, že bohaté rodiny mají podporovat chudé. Zároveň se v rolnických komunitách reprodukovaly manipulativní příběhy, které ospravedlňovaly existující nerovnosti – například příběhy o bohatství některých rodin, jež bylo získáno zvenčí, nikoliv na úkor jiných členů komunity.⁵⁸

Moderní antropologické výzkumy zároveň cenným způsobem kultivovaly poznávací metody a korigovaly mechanickou interpretaci hromadných dat, jejichž nebezpečím je, že stírají rozdíly mezi rodinami s odlišnými životními styly. V protikladu k sobě tak stojí kvantitativně převládající tendence a méně četné, interpretačně však klíčové případy, jež se z obecného trendu vymykaly. V tomto ohledu přinesly pozoruhodné výsledky diachronní analýzy rolnických komunit v různých částech Alp, které probíhaly v 50.–80. letech 20. století – St. Felix a Tretu od Johna W. Coleho a Erica R. Wolfa, Törbelu od Roberta McC. Nettinga, Alagny od Piera Paola Viazza a empiricky nejobsáhlejší analýza Obernbergu od Leopolda Pospíšila.⁵⁹

Například výzkum daňových údajů v alpském Törbelu pro období 1851–1915 doložil, že (1) sociální mobilita v celkovém souhrnu sledovala vícesměrnou trajektorii, (2) bohatství rodičů nedeterminovalo bohatství dětí, (3) neexistovala jasná souvislost mezi bohatstvím a demografickým chováním, (4) v bohatších rodinách se ale dospělosti dožívalo více dětí, což mohlo vést k silnější fragmentarizaci majetku. Na druhou stranu, právě nejbohatší rodiny se z tohoto obecného trendu vymykaly a díky kombinaci mnoha vědomých rozhodnutí, jako byly promyšlené sňatkové strategie, celibát některých rodinných příslušníků a integrující dědické transfery, se jim podařilo udržet po několika generacích špičkový společenský status a ohromný majetek. Od obecného trendu se lišily i nejhudší rodiny na opačné straně sociálního spektra. Jejich členové méně často vstupovali do manželství, měli méně dětí a častěji ves opouštěli.⁶⁰ Cenné je zjištění, že členové rolnické komunity měli

56 Klasický E. R. WOLF, *Peasants*, s. 78–80.

57 R. MCGUIRE – R. McC. NETTING, *Leveling peasants*, s. 270–271, 283–286.

58 Např. E. R. WOLF, *Peasants*, s. 4–10; J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 173–202.

59 J. W. COLE – E. R. WOLF, *The hidden frontier*; R. McC. NETTING, *Balancing*; R. MCGUIRE – R. McC. NETTING, *Leveling peasants*; P. P. VIAZZO, *Upland communities*; L. POSPISIL, *Obernberg*.

60 R. MCGUIRE – R. McC. NETTING, *Leveling peasants*, s. 277–283.

realistické představy o sociálních nerovnostech mezi sebou a pamětníci ještě v 60. letech 20. století roztrídili rodiny z doby svého mládí tak, že to víceméně odpovídalo daňovým dokumentům z první třetiny 20. století. Všichni obyvatelé Törbelu se navzájem důvěrně znali a bohatství své i druhých dokázali velmi dobře ocenit.⁶¹ Poznatky z Törbelu lze zobecnit pro historické situace, kdy si zemědělská výroba ještě uchovávala svůj subsistenční charakter, jen málo se vyplácely větší investice do půdy či dobytka a kumulace majetku znamenala od jistého bodu spíše růst pracovního zatížení rodiny než životního standardu.⁶²

Dalším inspirativním přínosem antropologických výzkumů bylo zjištění, že za rozdílnými normami se ve skutečnosti mohla skrývat totožná praxe. V tomto ohledu je připomínán případ sousedních jihotyrolských vsí St. Felix a Tretu. V jazykově německém St. Felix bylo normováno jednonástupnictví, zatímco v italskojazyčném Tretu reálné dělení usedlostí. I přes tento zásadní rozdíl v právním rámci ale obě komunity vykazovaly obdobné demografické i majetkové chování, přičemž usedlosti nebyly zpravidla děleny, i když tomu přinejmenším u jedné z nich normativně nic nebránilo.⁶³ Alpská zjištění ale nelze generalizovat, neboť mezní ekologické podmínky dramaticky zužovaly adaptační možnosti rolnických komunit v horských polohách a možnosti svobodné volby. Deklarované dělení usedlostí mezi sourozence tak vzhledem k omezeným ekonomickým zdrojům nebylo prakticky možné.⁶⁴

3.3 MODEL NEROVNOMĚRNÉ REPRODUKCE

HISTORICKÁ EVIDENCE

Nové pohledy na povahu sociálně-ekonomické stratifikace a mobility rolnictva ve středověkém období přinesla anglická historická demografie, a to díky analýzám jedinečného pramenného souboru – zápisů vrchnostenských soudů (*manorial court rolls*). Pionýrskou byla zvláště studie telavivského medievisty Zvi Raziho pro panství a farnost Halesowen u Birminghamu, reagující mimo jiné na soudobou diskusi mezi marxistickou a demografickou interpretací nerovnoměrného rozvržení výrobních zdrojů.⁶⁵ Podle marxistických historiků, jako byl například J. A. Kosminskij, měly ekonomické nerovnosti vést k posilování pozice bohatých na úkor chudých a k rozdílným životním standardům. Naopak M. M. Postan se snažil implicitně potvrdit Čajanovovu

61 Tamtéž, s. 284–285.

62 Tamtéž, s. 282–283.

63 J. W. COLE – E. R. WOLF, *The hidden frontier*, s. 175–205. Srov. H. ZEITLHOFER, *Besitzwechsel*, s. 17.

64 Srov. P. P. VIAZZO, *Upland communities*, s. 2–3, 263–264, 269.

65 Z. RAZI, *Life*, zvl. s. 86–97.

představu, že ekonomické nerovnosti byly způsobeny rodinnými cykly a že množství výrobních prostředků ve skutečnosti kopírovalo množství pracovních sil. Vyrovnávacím mechanismem měl být trh s půdou – bohaté rodiny s málo členy měly půdu prodávat bezzemkům nebo drobným držitelům s přebytkem pracovních sil.⁶⁶

Zvi Razi sice v principu potvrdil marxistické teze, distribuční mechanismy ale popsal jiným způsobem a vysvětlil, proč se stratifikace rolnických komunit dlouhodobě neměnila. V zalidněném Halesowenu předmorového období (1270–1348) byl nedostatek půdy a nízké mzdy, což některé majetkové skupiny v rámci rolnické komunity zvýhodňovalo na úkor druhých. Majetní těžili ze svého bohatství i nízkých mezd, operativně využívali vysokých tržních cen a také neúrod, kdy chudším půjčovali obilí i hotovost, aby následně odkoupili jejich půdu. Data zároveň prokázala silnou souvislost mezi majetkovou pozicí rodiny a počtem potomků, kteří přežili dětský věk. Chudí měli takových potomků znatelně méně než bohatí, neboť sňatky uzavírali později a vliv mohla mít i vyšší mortalita v důsledku chronické podvýživy a celkově nižší kvality života. Půdní rezervy byly vyčerpány a pro toho, kdo se narodil v rodině bezzemka nebo drobného držitele, neexistovala snadná možnost, jak půdu získat. Jediné existenční východisko nabízela malá rodina. Naopak synové bohatých vstupovali do manželství poměrně brzy, zakládali početné rodiny, získávali rozsáhlá dědictví, manželky jim přinášely bohatá věna, rodiče je podporovali a v případě potřeby dokupovali půdu. V Halesowenu, kde bylo v dědické praxi uplatňováno jednonástupnictví, to tedy byly ekonomické rozdíly, které vedly k odlišným demografickým charakteristikám uvnitř rolnické komunity, nikoliv naopak. Převládala zároveň majetková expanze bohatých, kteří sice nemohli dělit usedlost, ale pro své druhorozené syny získávali půdu chudých a ekonomicky slabých, kteří opouštěli své usedlosti a často i farnost.⁶⁷ Tento rigidní a neúprosný sociální systém s převažující inverzní sociálně-ekonomickou mobilitou ukončila až mortalitní krize.

Raziho výklad, označovaný jako neomalthusiánský, významně ovlivnil představy o sociální mobilitě rolnictva, i když byl od konce 80. let z více stran opakovaně kritizován. Hlavní námitkou bylo, že ignoroval jednak možnosti sociálního vzestupu v neagrární výrobě nebo komerčních aktivitách, které se otevíraly druhorozeným rolnickým synům, a dále posuny v sociální stratifikaci a stupnici hodnot. Jinými slovy, stranou Raziho zájmu zůstala analýza soudobých kanálů sociální mobility a hodnocení vzácných statků.⁶⁸

66 Tamtéž, s. 86–89. Srov. E. A. KOSMINSKIJ, *Studies*, s. 197–255; M. M. POSTAN, *The charters*.

67 Z. RAZI, *Life*, s. 86–97.

68 S. CAROCCI, *Social mobility*, s. 378–379, 381.

REPRODUKČNÍ MODEL Y

Raziho poznatky formalizoval do tzv. *modelu nerovnoměrné reprodukce* Jonas Lindström ve studii o rolnické komunitě ve švédské farnosti Björskog v 16.–19. století, kde na základě sociálně-ekonomických a demografických dat cíleně testoval diferencující, nivelizující, cyklický a ještě nulový model (nulový model tvrdí, že ekonomické zdroje rolnických domácností zůstávaly fixní a byly předávány z generace na generaci; obr. 3.1. C).⁶⁹ Diferencující i nivelizující model vyloučil jako první, neboť analýzy shodně ukazovaly, že rolnická komunita sice byla vždy poměrně znatelně stratifikována, ve většině případů se ale nerovnosti nijak zásadně neprohlubovaly a strukturálně zůstávaly po dlouhé období víceméně stabilní. V tomto ohledu Björskog plně odpovídal charakteristice většiny rolnických komunit ve feudálním období.⁷⁰ Hovoří se o tzv. stratifikaci bez diferenciací, která by mohla odpovídat cyklickému nebo nulovému modelu. Nakonec ale byly i tyto dva modely zpochybněny a nahrazeny *modelem nerovnoměrné reprodukce*.⁷¹

V jádru modelu nerovnoměrné reprodukce stojí klasické materialistické pojetí, že stratifikace a její vývojová trajektorie jsou odrazem neustálé reprodukce ekonomických zdrojů a nerovnost je dána různým rozdělením nadproduktu.⁷² V rámci ideální reprodukce rolnického hospodářství jsou každoročně obnovovány výrobní prostředky i lidská pracovní síla, což se projevuje jako spotřeba hospodářství (subsistence), a zároveň je vytvářen nadprodukt odčerpávaný feudální rentou (obr. 3.3.). *Prostá reprodukce* znamená, že do obnovy zdrojů je vkládáno stále stejně, subsistenční hladina se nemění, úroveň celkové produkce zůstává konstantní. V *rozšířené reprodukci* je část nadproduktu vkládána zpět do produkce, subsistenční hladina a celková produkce stoupají. Ve *zúžené reprodukci* se do subsistence vrací každý rok stále méně, a míra celkové produkce proto klesá. Nastat může několik hlavních situací, které odpovídají modelům vysvětlujícím procesy v sociální stratifikaci rolnických komunit:

- 1) *Diferencující model* říká, že bohaté usedlosti měly rozšířenou reprodukci, zatímco chudé reprodukci zúženou. Bohaté usedlosti expandovaly na úkor chudých, jejichž ekonomické zdroje získávaly výměnou za část

69 J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 11–21, 73, 94–135, 203–207; zde i odkazy na další obdobné studie.

70 Výjimky samozřejmě představovaly komunity vystavené dramatickým změnám vnějších podmínek, od silného vlivu komercializace v zázemí měst nebo hornických regionech po užší integraci do režijního hospodaření vrchnosti. Je třeba rovněž upozornit na specifické postavení švédského rolnictva, jehož základ v raném novověku tvořili svobodní sedláci.

71 J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 203–205.

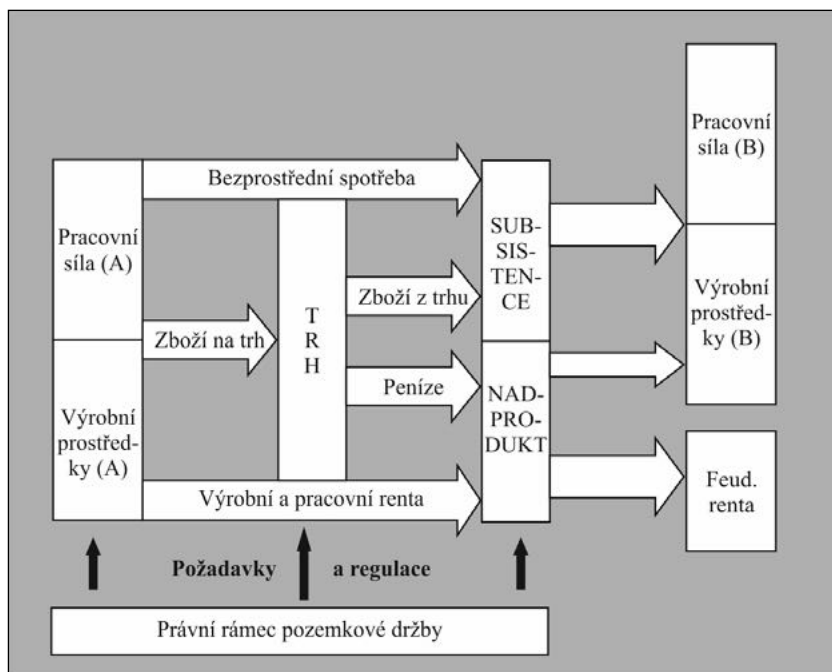
72 Přehledně F. ELLIS, *Peasant economics*, s. 45–60; J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 95–96; J. CHEVALIER, *There is nothing simple about simple commodity production*. Výchozím bodem úvah je teorie reprodukce, podaná Karlem Marxem ve 3. kapitole II. dílu *Kapitálu*. K tomu např. O. LANGE, *Teorie reprodukce*, s. 9–18 (zde srov. i českou terminologii).

- svého nadproduktu. Stratifikace rolnických komunit se tak časem prohlubovala, držitelé bohatých usedlostí kumulovali stále více a více zdrojů, zatímco z držitelů chudých usedlostí se formovali bezzemci (obr. 3.1. A).
- 2) *Nivelizující model* je opakem diferencujícího (obr. 3.1. B).
 - 3) *Cyklický model* předpokládá u všech usedlostí prostou reprodukci, tedy zajištění subsistence a téměř úplné odčerpání nadproduktu feudální rentou; rolnickým domácnostem nezůstával výraznější disponibilní nadprodukt. Subsistenční nároky, pracovní kapacita a množství výrobních prostředků se měnily v závislosti na demografickém cyklu domácnosti. Charakteristickým rysem cyklického modelu je předpoklad, že trajektorie sociálně-ekonomické mobility byla u všech rodin obdobná, jen fázevitě posunutá (obr. 3.1. C).
 - 4) *Nulový model* předpokládá u všech usedlostí stabilní subsistenci, nadprodukt i míru celkové produkce; rolnickým domácnostem nezůstával disponibilní nadprodukt (obr. 3.1. D).
 - 5) *Model nerovnoměrné reprodukce* počítá s rozšířenou reprodukcí a disponibilním nadproduktem u bohatých rolníků na jedné straně a se zúženou reprodukcí u chudých na straně druhé. Bohatí rolníci měli expandovat na úkor chudých. V těchto ohledech je shoda s diferencujícím modelem. Nicméně volný nadprodukt, jenž bohatým rolníkům zůstával po odvedení feudální renty, nebyl kumulován v podobě kapitálu s cílem dalšího zvyšování produkce a maximalizace zisku, ale s cílem zajistit existenci svou a svých potomků. V tomto ohledu je shoda s cyklickým modelem. V praxi tomu odpovídalo, že jádro bohaté usedlosti přecházelo do rukou předního dědice, další potomci se ale díky rodičovské a sourozenecké podpoře mohli usadit na chudších usedlostech, z nichž původní a zadlužení držitelé odcházeli. V krajním případě mohla být bohatá usedlost a její zdroje rozštěpeny. Model nerovnoměrné reprodukce tak předpokládá nejen odlišné podmínky reprodukce mezi bohatými a chudými rolníky, ale také mezi potomky bohatých. U bohatých rolníků byla větší pravděpodobnost, že jejich potomci zůstanou na původní rodičovské usedlosti nebo získají jinou, i když menší a chudší usedlost poblíž. Někteří z potomků bohatých rolníků si sociální pozici udrželi (přední dědic), jiní si naopak oproti rodičům pohoršili. Chudý rolník tak mohl mít bohatého předka, ale sotva mohl mít bohatého potomka. Míra stratifikace usedlých, tj. půdou vybavených rolníků se neměnila, stratifikace usedlostí zůstávala stejná (tzv. stratifikace bez diferenciací), bohaté usedlosti byly častěji předávány jednomu z potomků, jeho sourozenci expandovali na chudší usedlosti a jejich potomky čekal další sociální sestup.⁷³ Charakteristickým rysem

73 J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 203–205.

modelu nerovnoměrné reprodukce je propojení studia sociální a geografické mobility (obr. 3.1. E).

- 6) *Vícsměrný model*. Představit si lze i situaci, kdy studovaný vzorek je příliš heterogenní a jednotlivá rolnická hospodářství nebo komunity jsou vystaveny jiným silám a operují v odlišném prostředí, takže jejich stratifikace se mění po odlišných trajektoriích (obr. 3.1. E).⁷⁴

Obrázek 3.3. Systém ideální reprodukce rolnických hospodářství v prostředí feudálních vztahů

Podle: J. LINDSTRÖM, *Distribution*, Fig. 4.1.

Poznámka:

Prostá reprodukce: (pracovní síla A + výrobní prostředky A) = (pracovní síla B + výrobní prostředky B)

Rozšířená reprodukce: (pracovní síla A + výrobní prostředky A) < (pracovní síla B + výrobní prostředky B)

Zúžená reprodukce: (pracovní síla A + výrobní prostředky A) > (pracovní síla B + výrobní prostředky B)

⁷⁴ Srov. J. W. VAN DER PLOEG, *The genesis*.

3.5 OPERACIONALIZACE VÝZKUMU SOCIÁLNÍ STRATIFIKACE A MOBILITY

DISTRIBUČNÍ FAKTORY

V modelech sociálně-ekonomické mobility a reprodukce má ústřední význam výše disponibilního nadproduktu a způsob jeho uplatnění. Z toho vyplývají otázky, (1) jak velké množství výrobních prostředků měla rodina k dispozici, (2) jak velká byla její produkce a subsistenční nároky a (3) jakou část nadproduktu hospodářství odvádělo formou feudální renty. Od toho nelze oddělit problematiku (4) právního rámce, tj. agrárních institucí a vztahů mezi poddanými a vrchností, a (5) tržních mechanismů. Vztahy těchto faktorů popisuje celá škála ekonomických modelů rolnických hospodářství, operujících v podmínkách feudalismu.⁷⁵ Jonas Lindström je pojmenoval přímo jako tzv. *explanační prvky*, jež je třeba při každém výzkumu sociální stratifikace a mobility sledovat (tab. 3.1.). V rámci této studie budeme hovořit o *přímých distribučních faktorech*. Distribuci zdrojů a uplatnění nadproduktu samozřejmě ovlivňovaly i *nepřímé distribuční faktory*, které působily zprostředkovaně. Z nich jmenujme ekologické faktory, které ovlivňovaly produkční hladinu, dále demografické faktory a genderové vztahy, jež působily na pracovní síly či institucionální rámec.⁷⁶

PRINCIPIY

Jonas Lindström zároveň pojmenoval hlavní síly neboli principy, které vždy a všude určovaly směřování a výsledek reprodukčních procesů v rolnických hospodářstvích. Jsou to principy (1) rovnováhy práce a výrobních prostředků, (2) neúplné exploatace nadproduktu, (3) majetkového štěpení.⁷⁷ Doplnit můžeme ještě (4) princip kumulace nadproduktu a výrobních prostředků, jehož cíle ale mohly být rozmanité (tab. 3.2.). Všechny tyto principy sice byly součástí marxistických i neopopulacionistických výkladů, rozdíl byl ale v tom, jaký význam jim byl v jednotlivých výkladech přiznáván (tab. 3.3.). Ve skutečnosti byly všechny čtyři síly všudypřítomné, míra jejich uplatnění však závisela na konkrétní historické situaci, některé se proto vzájemně posilovaly, jiné působily protichůdně (obr. 3.4.).

Například princip kumulace výrobních prostředků se mohl dobře uplatnit tam, kde fungoval trh s pracovními silami. Pokud se zemědělská výroba opírala

75 Zejména W. ACHILLES, *Überlegungen*; W. ACHILLES, *Landwirtschaft*, s. 76–85. Pro vrcholný středověk H. KITSIKOPOULOS, *Standards*. Pro obilní produkci v prostředí raně novověkého dělení usedlostí P. WARDE, *Subsistence*.

76 J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 23–25, 33–67, 207–211.

77 Tamtéž, s. 96–135, 207–211.

jen o rodinnou sílu, pak hromadění pozemkového majetku za určitým limitem již nepřinášelo užitek, ale naopak představovalo zbytečnou zátěž. V tom případě nad kumulačním principem převážil protichůdný princip rovnováhy práce a výrobních prostředků, jak ukázali ruští neopopulacionisté. Princip majetkového štěpení ale i za těchto podmínek posiloval snahu o kumulaci výrobních zdrojů, a to i přes optimálně rovnovážný bod, neboť majetky byly kumulovány se záměrem budoucího dělení. Majetková expanze rolnických rodin v tomto případě nebyla vedena jen snahou o zvýšení životní úrovně a jistot, ale také potřebou ekonomicky zajistit své potomky. Proti kumulaci majetků však působila jiná síla, a to feudální renta. Modelovat a na historickém materiálu testovat proto můžeme velké množství rozmanitých situací.

Lindströmův model nerovnoměrné reprodukce vnímáme jako účelný analytický nástroj, jenž propojuje teoretickou a empirickou rovinu našeho poznání. Navíc umožňuje široké evropské srovnání a efektivní transfer dosažených poznatků. Domníváme se, že povaha stratifikace a sociálně-ekonomická mobilita rolnictva byla v celém feudálním období ovlivňována totožnými principy a záviselo na konkrétní situaci, tedy podobě dílčích faktorů (prvků), jaké principy převažovaly. Reprodukční modely, s jejichž pomocí zjednodušujeme a analyzujeme jedinečnou skutečnost, proto nelze přenášet z jednoho historického kontextu do druhého, teoreticky se mohly postupně uplatnit všechny. Neboli modely jsou obecné, minulá skutečnost však byla vždy jedinečná.

3.6 SOUHRN

Sociální mobilita rolnictva je obvykle viděna prizmatem sociální stratifikace a nerovnoměrné distribuce vzácných statků. Na pozadí snah o sociální reformy byly od konce 19. století postupně odhalovány obecně platné principy neboli síly, jež se uplatňovaly při reprodukci rolnických hospodářství a udržovaly nebo měnily stratifikaci uvnitř rolnických komunit. Šlo o protichůdně působící diferencující (polarizační) síly na jedné straně a nivelizující síly na straně druhé. Záviselo na konkrétním historickém kontextu, které z obou sil převážily. Za diferencujícími silami stálo působení trhu a fixní feudální renty; za nivelizujícími silami potřeba udržovat rovnováhu mezi množstvím pracovních sil a výrobních prostředků, progresivní feudální renta, demografické faktory vedoucí k majetkovému štěpení a také mimoekonomické instituce přerozděluující nadprodukt uvnitř rolnických komunit. Kumulace výrobních zdrojů sama o sobě neprohlubovala sociální stratifikaci, neboť záviselo na tom, zda jejím cílem bylo reagovat na demografický cyklus, tj. připravit majetkové společenství pro majetkové štěpení a zajistit potomky, nebo zvyšovat nadprodukt a transformovat ho do kapitálu.

Pro předindustriální období s nedokonalým trhem je u rolnictva napříč Evropou dokládána víceméně stabilní sociální stratifikace rolnických komunit (tzv. stratifikace bez diferenciací), za níž se ale skrývala vysoká vnitřní mobilita, jež mohla mít více podob. Sociální mobilitu ruského rolnictva po zrušení nevolnictví dobře popsal *cyklický model*, předpokládající neustálé přesuny výrobních prostředků mezi rodinami v závislosti na jejich demografickém cyklu. Sociální mobilitu rolnictva ve feudálních podmínkách vrcholné středověké a raně novověké Evropy vystihl *model nerovnoměrné reprodukce*. Podle něj docházelo k dočasné kumulaci výrobních prostředků a nadproduktu v rukou bohatých rolníků, kteří ale neusilovali primárně o maximalizaci

Tabulka 3.1. Přímé distribuční faktory v modelu reprodukce rolnického hospodářství

Distribuční faktor	Charakteristika
Výrobní prostředky	- oběžné i fixní (půda, hospodářské zvířectvo, osivo a pracovní nástroje); - míra stratifikace je obvykle měřena podle množství výrobních prostředků, zvláště půdy; - výrobní prostředky tvoří provázaný systém, množství jednoho určuje množství druhého
Pracovní síla	- základem je pracovní kapacita rolnické rodiny; - klíčová je podoba pracovního trhu a míra jeho dokonalosti, tj. do jaké míry má práce povahu zboží
Subsistence	- míra subsistence a výše nadproduktu jsou navzájem provázány; - subsistenční nároky jsou dány rozsahem výrobních prostředků a množstvím pracovních sil; - množství nadproduktu je dáno na jedné straně produkční hladinou, na druhé subsistenčními nároky;
Nadprodukt	- produkční hladina odráží množství výrobních prostředků a pracovních sil; - klíčové je nakládání s nadproduktem, jenž může být kumulován a dále investován, spotřebován, použit k zajištění potomků nebo redistribuován v rámci komunity
Tržní mechanismy (relokace trhem)	- trhem jsou přesouvány výrobní prostředky, pracovní síla, subsistenční prostředky i nadprodukt; - míra přesunů závisí na velikosti a charakteru trhu; - trh může rozdíly mezi rolnickými hospodáři prohlubovat, neboť favorizuje bohaté oproti chudým; - trh může rozdíly také vyrovnávat, pokud chudým umožňuje přístup k úvěru
Institucionální rámec	- zejména právní zajištění pozemkové držby a dědické zvyklosti; - institucionální rámec ovlivňoval trh s půdou i pracovní silou a také míru odčerpávání nadproduktu

Podle: J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 23–25, 33–67, 207–211, Table 7.1., doplněno a modifikováno.

výnosů, ale o zabezpečení svého blahobytu, prestiže a majetkové výbavy potomků. Sociální mobilita pak měla složitější povahu – potomci bohatých si buď udrželi pozici rodičů (přední dědic), nebo si pohoršili (ostatní), potomci chudých si obvykle pohoršili, neboť byli vytlačováni potomky bohatých. Za fasádou stabilní sociální stratifikace tak životní úděl určovaly neúprosné polarizační síly. Tato jedna konkrétní podoba modelu nerovnoměrné reprodukce ale nemusí být obecně platná, neboť se týká rolnických komunit operujících v prostředí demografického přetlaku a nedostatku volné půdy.

Tabulka 3.2. Principy v modelu reprodukce rolnického hospodářství

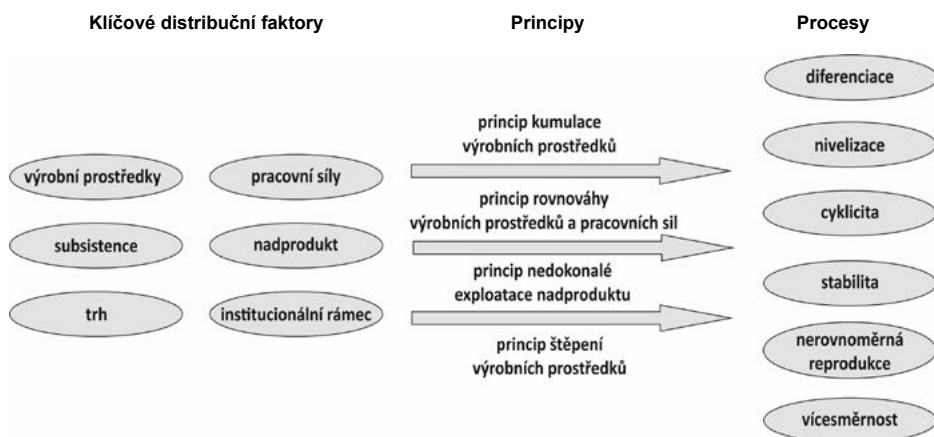
Princip	Charakteristika
Kumulace výrobních prostředků	– zdůrazňován marxistickým modelem; – velké množství výrobních prostředků může mimo jiné: (a) znamenat vyšší, jistější a efektivnější (re)produkcí; (b) umožnit optimální uspořádání hospodářství; (c) přenést pracovní tíhu na více osob a uvolnit hospodáře pro další činnosti; (d) zajistit hmotné vybavení potomků (nevedlo k polarizaci); (e) vytvářet zásoby a nadprodukt transformovat do kapitálu (vedlo k polarizaci)
Rovnováha práce a výrobních prostředků	– je jádrem demografického modelu; – pracovní kapacita, subsistence a množství výrobních prostředků by měly být v rovnováze; – velké množství výrobních prostředků nemusí znamenat vždy výhodu, ale může být také zátěž; – množství výrobních prostředků souvisí s velikostí, subsistenčními nároky a pracovní kapacitou rolnické rodiny, množství výrobních prostředků proto kolísá; – rolnická rodina volí kompromis mezi maximálním výnosem a námahou, která je nutná k jeho dosažení
Neúplná exploatace nadproduktu	– zdůrazňován marxistickým modelem; – každé rolnické hospodářství je zatíženo feudální rentou odváděnou pozemkové vrchnosti (pozemková renta), zeměpánu (zemská daň) a církvi (církvní desátek); – fixní renta rozdíly spíše prohlubuje; – progresivní renta rozdíly spíše vyrovnává; – pro vývoj stratifikace je určující míra disponibilního nadproduktu
Majetkové štěpení	– je jádrem demografického modelu; – nadprodukt a majetek jsou kumulovány jen v rámci jedné generace s cílem zajistit všechny potomky; – hospodářská jednotka není trvale posilována, kumulovaný nadprodukt využit k vytvoření nové nebo posílení slabé jednotky; – majetkové postavení závisí na demografické charakteristice rodiny, především počtu dospělých potomků

Podle: J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 96–135, 207–211, doplněno a modifikováno.

Tabulka 3.3. Vysvětlení fenoménu stratifikace bez diferenciacce

Model	Charakteristika
Marxistický polarizační model	- hospodářství se navzájem liší v míře nadproduktu, ten však byl celý odčerpán feudální rentou; - kumulace majetku znamená kumulaci platebních a pracovních povinností; - rozpad feudálních vztahů a nástup kapitalismu přináší zlom, rychlou polarizaci a rozpad rolnictva jako jednotné sociální třídy
Neopopulacionistický cyklický model	- větší množství výrobních prostředků znamená více pracovních sil a větší rodinu; - nadprodukt je minimální, neboť vyšší produkce byla odčerpána vyšší spotřebou rodinných příslušníků a trvale integrovaných pracovních sil - rolnická hospodářství sice mají různé množství výrobních prostředků, na hlavu jich ale připadá stejně
Model nerovnoměrné reprodukce	- nadprodukt je sice kumulován, ale slouží k majetkovému zajištění potomků
Statický model	- hospodářství jsou sice nerovná, ale reprodukují se ve stále stejné míře a nekumulují nadprodukt

Podle: J. LINDSTRÖM, *Distribution*, s. 96–135.

Obrázek 3.4. Vztahy mezi distribučními faktory, principy a výslednými procesy v reprodukčním modelu rolnického hospodářství

4. STAV POZNÁNÍ

4.1 POZDNĚ STŘEDOVĚKÉ OBDOBÍ

STŘEDOEVROPSKÝ KONTEXT

Aktuální přehled bádání o sociálních strukturách, institucích a také procesech, které zažívalo pozdně středověké rolnictvo, byl podán na více místech.⁷⁸ Studium je často motivováno představou o turbulentním období „kreativní destrukce“, kterou měl pozdní středověk být, a hledáním předpokladů pro ekonomický růst některých evropských regionů v raném novověku.⁷⁹ Velká část badatelů upozorňuje na potřebu překračovat tradiční periodizační mezníky a jednotně studovat pozdně středověký i novověký vývoj.⁸⁰ Na metodologické rovině v posledních dvaceti letech inovačně působila zvláště výzkumná centra usilující o poznání hospodářsky nejčilejších regionů kolem Severního moře.⁸¹ Novým směrem se posouvá rovněž středoevropský výzkum, a to díky absorpci antropologických a demografických přístupů i nové institucionální ekonomie.⁸² Pro celkový souhrn stavu poznání v českých a rakouských zemích se můžeme opřít o stále aktuální studii Markuse Cermana, přípravou pro tematické číslo časopisu *Continuity and Change* (obr. 4.1.).⁸³

78 S. CAROCCI, *Social mobility*; A. M. I. ALFONSO (ed.), *The rural history*; H. KITSIKOPOULOS (ed.), *Agrarian change*; H. KITSIKOPOULOS, *Social and economic theory*. Srov. také pro Anglii M. MÜLLER, *A divided class?*; P. R. SCHOFIELD, *Peasant*. Pro západní Evropu a pyrenejskou oblast srov. F. A. ROMERO – V. ROYO PÉREZ (ed.), *Beyond lords*. K výzkumu sociální nerovnosti a mobility napříč společenskými skupinami v evropské historiografii srov. např. příspěvky v *Continuity and Change* 24/3, 2009.

79 G. P. SREENIVASAN, *The peasants*, s. 4.

80 Např. M. CERMAN, *Villagers*; J. C. WHITTLE, *The development*. Teoretické přístupy, i když pro mladší období, např. M. KOPSIDIS, *Agrarentwicklung*.

81 Srov. *Comparative Rural History of the North Sea Area* publication series. Např. B. J. P. VAN BAVEL – P. C. M. HOPPENBROUWERS (ed.), *Landholding*; P. C. M. HOPPENBROUWERS – J. LUITEN VAN ZANDEN (ed.), *Peasants*; E. VANHAUTE – I. DEVOS – L. THIJS (ed.), *Making*; B. J. P. VAN BAVEL (ed.), *Social relations*.

82 J. DEMADE, *The medieval countryside*; P. GÓRECKI, *Medieval peasants*; G. MYŚLIWSKI, *Central Europe*; M. CERMAN, *Social structure*, s. 55–76. S. GOSH, *Rural economies*. Z antropologické perspektivy např. M. K. SHENK a kol., *Intergenerational wealth*; M. BORGERHOFF MULDER a kol., *Intergenerational wealth*; S. BOWLES a kol., *The emergence*.

83 M. CERMAN, *Social structure*.

V centru pozornosti stojí sociální struktury a instituce pozdně středověkého rolnictva a mechanismy jejich změny. Prominentní postavení má studium forem držby zemědělské půdy a jejího transferu. Za klíčové a vzájemně provázané okruhy jsou považovány (1) podoba vrchnostenského velkostatku a zájmy vrchnosti, (2) lokální třídní vztahy, právní rámec rolnické držby půdy a jejího transferu, tj. síla agrárních institucí,⁸⁴ (3) vliv měst a tržních mechanismů, (4) demografické a ekologické faktory. Ve střední Evropě jsou modelovány určité převládající tendence, zároveň je dokládána vysoká regionální variabilita a odchylky od převládající vývojové trajektorie.⁸⁵

Pro velkou část střední Evropy byl v průběhu 14. století charakteristický rozpad původních forem vrchnostenského velkostatku, ústup režijního hospodaření a fragmentace hospodářských dvorů. S tím souviselo faktické zlepšení postavení poddaných, posílení jejich práv k půdě a silnější interakce s trhem. Vztah poddaných a vrchnosti získal čistě věcnou podobu, kdy poddanství vyplývalo z držby půdy, chyběla osobní závislost. I přes různé kořeny, genezi a normativní rámec se právní postavení poddaných napříč střeoevropskými regiony do velké míry standardizovalo, převládla dědičná držba usedlostí, dávající poddaným bezpečná a poměrně široká dispoziční práva. Při splnění určitých podmínek mohl poddaný usedlost předat potomkům, prodat nebo opustit. Vliv vrchnosti na každodenní praxi byl minimální, pokud poddaní plnili své pevně dané a teoreticky neměnné povinnosti. Nižší soudnictví, kterým procházela dědičná řízení a pozemkové transakce, bylo převážně v rukou rolnických elit.⁸⁶

Klíčovou otázkou je možnost flexibilního nakládání s půdou, štěpení usedlostí a oddělování dílčích parcel, které mohly cirkulovat mezi rolníky pomocí tržních mechanismů.⁸⁷ V tomto ohledu je vyzdvihován význam tzv. nestatkových pozemků, jež stály pod slabší institucionální kontrolou rolnických komunit a vrchnosti. Záleželo na lokálních podmínkách, někde byly rezervoárem volněji disponibilní půdy rozparcelované hospodářské dvory, jinde občiny, poustky nebo i noviny. Fakticky se takové pozemky mohly oddělovat i od úročné půdy poddanských usedlostí, i když to bylo normativně nepřípustné.⁸⁸

Navzdory jednostranné výpovědi vrchnostenské písemné evidence, která měla obvykle normativní povahu a nezachycovala reálný stav, je dokládáno dělení větších usedlostí i oddělování jednotlivých parcel, ať legální,

84 Srov. také R. L. HOPCROFT, *Regions*, s. 15–45, 157–195.

85 M. CERMÁN, *Social structure*, s. 55–56.

86 Tamtéž, s. 57–67.

87 Nověji srov. také výsledky výzkumného projektu M. Cermana, T. Ertela a T. Franka z vídeňské univerzity *Busy tenants: Rural land markets north and south the Alps in Late-Medieval and Early-Modern Times*, <https://wirtschaftsgeschichte.univie.ac.at>.

88 M. CERMÁN, *Social structure*, s. 69–76.

či nelegální. Vrchnost tuto skutečnost akceptovala, a někdy i sama podporovala. Případná normativní restrikce a kontrola se týkaly stanovení spodního limitu, do kterého mohla být selská usedlost ještě dělena, a také požadavku, že nic se nemá dít k újmě vrchnosti a úročné platy mají být v souhrnu zachovány.⁸⁹

Důležitým indikátorem dynamické sociální struktury a flexibilního trhu s půdou byl nástup a expanze neselských vrstev – chalupníků a domkářů. Jejich přítomnost je zásadní, neboť představovaly rezervoár sezonní pracovní síly a tím umožňovaly existenci extrémně velkých usedlostí. Živobytí neselských vrstev mohlo být zajištěno štěpením větších usedlostí nebo získáním dodatečných půdních zdrojů a pozemků mimo tradiční jádro pluziny.⁹⁰

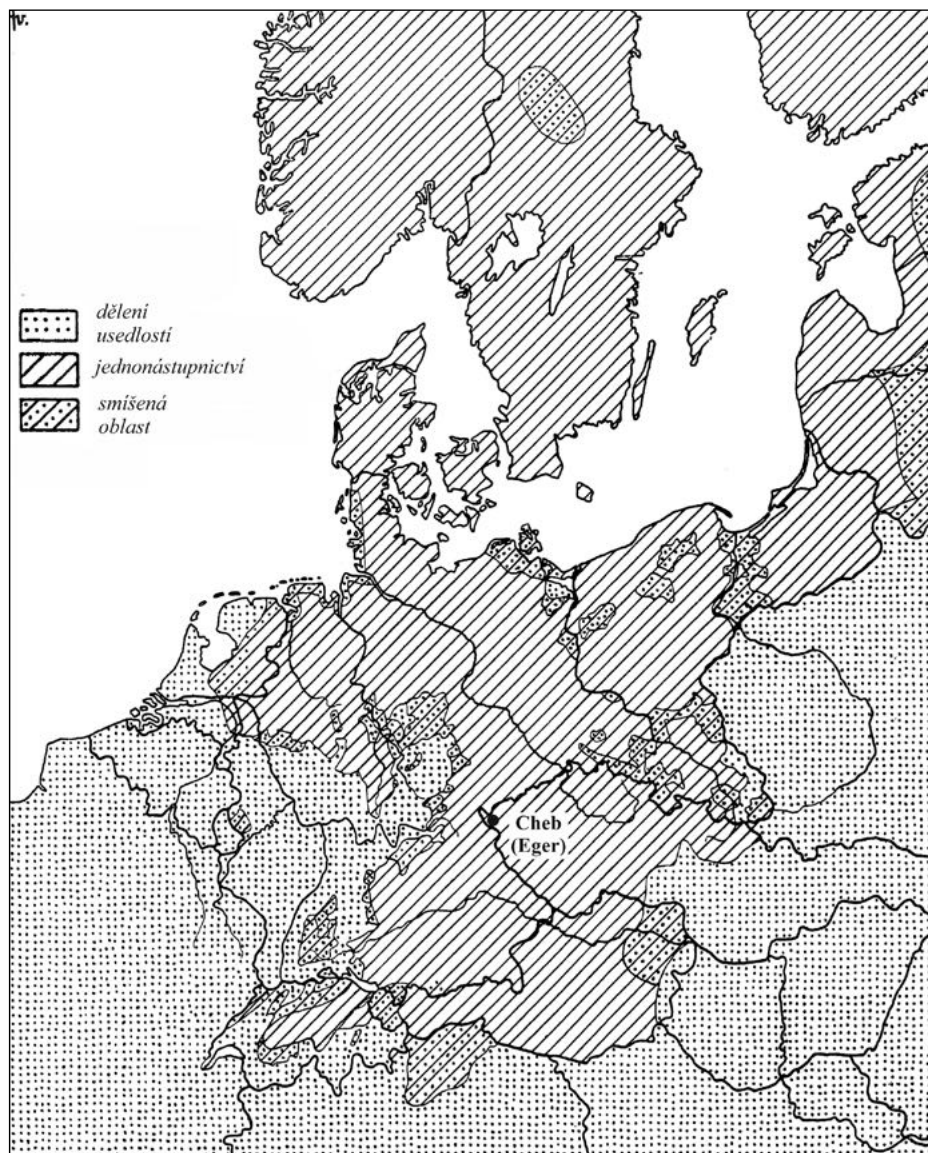
Cirkulaci půdy zvyšovala jakákoliv dezintegrace institucionálního rámce, ať narušení rodinných a komunitních vazeb, nebo rozpad původně celistvých velkostatků a disperzní majetková držba. Významnou roli sehrála města, která na venkov působila ve všech podstatných sférách – (1) specifickou poptávkou měnila hospodářskou strukturu svého zázemí, (2) majetkovými průniky měšťanů narušovala původně kompaktní majetkové celky, (3) v důsledku kumulací pozemků a budování rezidenčních dvorů se utvářely nové

Obrázek 4.1. Zájmová oblast M. CERMANA, *Social Structure* (vyznačeno tučnou čarou)
Podle: Převzato z M. CERMAN, *Social Structure*, Fig. 1.

89 Tamtéž s. 63–64.

90 Tamtéž s. 64–65, 71–73.

Obrázek 4.2. Poddanské dědické právo ve střední a severní Evropě. Zvýrazněna poloha Chebska.

Podle: Převzato z B. HUPPERTZ, *Räume*, Karte IV.